

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij informatologije

Student: Tanja Grašić

Povijesni aspekti i tehnike knjigoveštva u Hrvatskoj

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Damir Hasenay

Osijek, 2014.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Kratka povijest knjige	4
2.1. Podloge za pisanje i pisaći pribor	9
2.2. Oblici knjige.....	11
3. Uvezivanje knjiga	12
3.1. Vrste uveza.....	15
3.2. Tehnike uvezivanja	20
3.3. Materijali za uvezivanje.....	24
4. Uvezivanje s aspekta zaštite knjige.....	27
5. Povijest uvezivanja knjiga u Hrvatskoj.....	31
5.1. Kratka povijest knjige u Hrvatskoj	31
5.2. Knjigoveštvo srednjeg vijeka i renesanse u Hrvatskoj	33
5.3. Knjigoveže u Hrvatskoj	40
5.4. Prije zaključka.....	42
6. Zaključak.....	43
Literatura.....	44

Sažetak

Svrha je ovog rada prikazati povijesne činjenice vezane uz nastanak knjige te prikazati koje sve vrste i tehnike uvezivanja knjiga postoje. Opisana je kratka povijest knjige od samih početaka kada su stare civilizacije počele stvarati prve zapise koji su kasnije rezultirali pojavom prvih pisama i njihovom sve češćom uporabom. Pojavom pisma polako se počinje razvijati i oblik kodeksa te se utjecaj knjiga sve više i više širi. Krajem srednjeg vijeka pojavljuje se tiskana knjiga koja stoljeće nakon svoje pojave preplavljuje cijelu Europu te tako postaje jedan od najvažnijih oblika širenja informacija. Kako se knjiga razvijala kroz povijest, tako su se u različitim razdobljima koristile različite podloge za pisanje kao što su glina, kamen, papirus, povoštene pločice, pergamena i papir. U radu se definira i uvezivanje knjiga te se donosi kratki pregled uvezivanja knjiga kroz povijest, a na kraju i opis postojećih vrsta i tehnika uvezivanja knjiga. Najpoznatije vrste uveza su koptski, etiopijski, romanski, gotički, francuski, kožni, platneni, kartonski, pergamentni, cjelokožni, cjeloplatneni, cjelopapirni, polukožni, poluplatneni, polupapirni, bibliofilski, nakladnički, tvrdi i meki. Od tehnika uvezivanja najpoznatije su ručno, strojno, broširano, mehaničko, spiralno, uvezivanje sa slobodnim listovima, uvezivanje s omotom (engl. *case binding*), uvezivanje slobodnih listova šivanjem (engl. *oversewing*), uvezivanje knjižnih blokova šivanjem jednog s drugim (engl. *sewing through the fold*) te dvostruko uvezivanje (engl. *double-fan adhesive binding*). U glavnom dijelu rada prikazuje se kratak pregled povijesti knjige u Hrvatskoj, knjigoveštva srednjeg vijeka i renesanse u Hrvatskoj te najpoznatijih knjigoveža koji su djelovali na području Hrvatske.

Ključne riječi: povijest knjige, uvezivanje knjiga, vrste uvezivanja, tehnike uvezivanja, zaštita knjiga, Hrvatska, Muzej Slavonije Osijek

1. Uvod

Knjižnice, muzeji i arhivi skupljaju, pohranjuju i čuvaju velik broj knjiga koje su naslijedili od prijašnjih generacija, a obvezuju se da će ih isto tako pohranjivati i čuvati za one nadolazeće generacije. Knjige koje se čuvaju potječu od onih prvih rudimentarnih oblika kada su se za pisanje koristile povoštene pločice pa sve do ogromnih rukopisnih knjiga, prvih tiskanih te današnjih suvremenih knjiga. Svaka knjiga na svoj način doprinosi bogatstvu kulturne baštine i svaka od njih posjeduje određenu vrijednost za različite istraživače. Ono što je svim knjigama zajedničko, a od važnosti je za ovaj rad, su njihovi uvezi, njihova vanjska oprema, zaštita i ukras. Uvez knjige učvršćuje, štiti od oštećenja te ujedno i ukrašava, ali joj daje i njezin oblik kodeksa. Postoje raznovrsne i vrste i tehnike uvezivanja knjiga te je ponekad teško raščlaniti jedno od drugoga jer se često npr. neka tehnika uvezivanja knjiga koristila kod više različitih vrsta uvezivanja. Mogućnosti uvezivanja su velike, no prije pojave tehnologije i lakoće koja je s njom došla, uvezivanje je bila profesija koja je iziskivala jako puno vremena i truda. Mnogi tadašnji bogati bibliofili naručivali su za svoje knjige uveze te imali određene želje kako oni trebaju izgledati, a sav posao trebalo je odraditi ručno. Knjigoveže su naručiteljima i kupcima nudili niz mogućnosti što se tiče kvalitete, strukture i estetike. Knjiga je mogla bit uvezana jednostavnom tehnikom, ali isto tako mogla je biti potpuno uvezana u dekorirane kožne korice. Korice su mogle biti jednostavno dekorirane s nekoliko ukrasa, a mogle su biti i bogato ukrašene zlatotiskom, raznim dragim kamenjem i sl. Mnogi sačuvani ručno uvezani kodeksi koji potječu iz različitih razdoblja nalaze se i u različitom stanju, gdje su neki očuvaniji od drugih. Dosta takvih kodeksa je u lošem stanju i mnogima bi restauracija pomogla kako bi se dalje zaštitili, ali nažalost restauracija u mnogim slučajevima nije moguća jer je to dugotrajan i skup proces. Stoga takve knjige treba dalje preventivno zaštititi kako ne bi došlo do daljnjih oštećenja.

Cilj je rada ponuditi detaljniji uvid u knjigoveštvo te prikazati koje sve vrste i tehnike uveza postoje i koje su njihove karakteristike odnosno po čemu se pojedina vrsta (tehnika) razlikuje od druge. Svrha rada je (povijesno) proučiti profesiju knjigoveštva u Hrvatskoj i razmotriti u kojoj mjeri i gdje su knjige bile tiskane, a gdje uvezivane. Želi se vidjeti tko su bili i najpoznatiji i najutjecajniji knjigoveže i gdje se u Hrvatskoj nalaze najstariji i najzanimljiviji primjerci starih uveza te koji su stilovi prisutni.

2. Kratka povijest knjige

Prije pojave knjige i samog pisma, odnosno prije pojave pisane komunikacije, ljudi su komunicirali prvenstveno usmenom komunikacijom. No, usmena komunikacija nije bila dovoljna da bi se zapamtile sve bitne informacije te je došlo do potrebe da se informacije počnu zapisivati kako ne bi bile zaboravljene ili izgubljene. S obzirom na nemogućnost pamćenja svega što im je u prošlosti bilo potrebno, rane civilizacije razvile su različita mnemotehnička pomagala koja su im olakšavala pamćenje važnih sadržaja za ljudsku zajednicu kao što su razni mitovi, zakoni, običaji ili magijske formule.¹ Osim što su se ljudi koristili mnemotehničkim pomagalima kako bi zapamtili određene informacije, koristila su se i različita vizualna pomagala, tj. znakovi i slike. U trenutku kada su počeli koristiti znakove i slike možemo reći da je nastala pisana komunikacija, odnosno pismo pomoću kojeg je čovjek postao kadar komunicirati onkraj vremenskih i prostornih ograničenja jer se zabilježena poruka na nekoj podlozi može odnijeti bilo kamo.² Osim što se tako zapisana informacija može odnijeti nekamo, isto tako mogla se i pohraniti te tako sačuvati određeni period. Pojavom pisma započinje i priča o samoj knjizi, a vežemo ju uz Sumerane koji su stvorivši visokorazvijenu civilizaciju u bogatoj ravnici u južnom dijelu Mezopotamije udarili temelje pisane komunikacije.³ Sumerani su izmislili slikovno pismo i postupno ga usavršili do te mjere da su se kasnije mogle zapisivati čak i apstraktne stvari. S obzirom na način na koji su zapisivali – glinena podloga na koju se upisivalo zašiljenim pisaljka od trstike, drva ili nekog sličnog materijala – pismo se naziva i klinastim.⁴ Nakon Sumerana na scenu stupaju Babilonci koji nasljeđuju cijelu njihovu ostavštinu i dalje ju razvijaju. Kako bi mogli razumjeti tekstove Sumerana, Babilonci sastavljaju brojne rječnike te prevode sumerske literarne i druge tekstove. Osim navedenoga, Babilonci su razvili dobru knjižnu proizvodnju što potvrđuje preko 600 000 iskopanih babilonskih glinenih pločica koje su se u njihovo doba čuvale u knjižnicama-arhivima.⁵ Knjižnice-arhivi važan su dio kulturne baštine koje su otkrivene brojnim arheološkim iskapanjima u mnogim dijelovima svijeta. Arheološka iskapanja otkrila su da je knjiga bila vrlo cijenjena i vrijedna za svakog obrazovanog čovjeka. Narodi koji su također ostavili trag u prošlosti bili su Feničani i Židovi. Nažalost, knjige i

¹ Usp. Pelc, Milan. Pismo, knjiga, slika. Zagreb: Golden Marketing, 2002. Str. 12.

² Usp. Nav. Dj. Str. 16.

³ Usp. Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Matica Hrvatska, 2006. Str. 9.

⁴ Usp. Nav. Dj. Str. 12.

⁵ Isto. Str. 16.

knjižnice koje se spominju u vezi s Feničanima nisu sačuvane, no zato se o knjigama i knjižnicama Židova zna mnogo toga i to ponajviše iz njihovih svetih knjiga gdje se često spominju pisari, prepisivači knjiga i čuvanje knjiga u hramovima.⁶ Međutim, nije puno toga sačuvano jer su ratovi tijekom stoljeća uništili jako velik dio onoga što su Židovi uspjeli stvoriti.

Još jedna zanimljiva civilizacija koja ne može ostati ne spomenuta je egipatska u čijoj je kulturi čitanje i pisanje bilo jako cijenjeno, a za svakog Egipćanina značilo je privilegirani položaj u društvu. No, zanimljivo je što bez obzira koliko Egipćani cijenili pismenost i knjigu, njihova ljubav prema knjizi nije bila motivirana željom za intelektualnim radom već željom da se pomoću pisarskog umijeća i znanja osigura privilegirani društveni položaj. Tako se, na primjer, susreće jako malo zanimanja za pisanje vlastite povijesti, za prirodne znanosti te za matematiku osim ako nekako ta znanja nisu bila povezana direktno s njihovom religijom ili praznovjermem.⁷

Od starih kultura Dalekog istoka valja spomenuti drevnu Kinu koja je pridonijela velikim značajem u razvijanju pismenosti te povijesti same knjige. Kina je vrlo važna za povijest knjige jer se upravo tamo počeo proizvoditi papir te je bio poznat samo njima te krajevima koji su bili pod utjecajem kulture Kine sve do sredine 8. stoljeća kada papir stiže u Koreju, a kasnije i u Japan.⁸ Kinezi su kroz vrijeme toliko usavršili tehnologiju proizvodnje papira da kasnije kulture koje su ju preuzele nisu morale ništa mijenjati i nadopunjavati.

Neizostavni dio povijesnog pregleda su i grčka i rimska civilizacija koje su uvelike pridonijele razvoju knjige i knjižne kulture. Atena u 5. st. pr. Kr. postaje središte knjižne kulture, a pismenost je toliko raširena da su se mnoge važne odluke izlagale na javnim mjestima uklesane u kamenu ili napisane na papirusu.⁹ Bez obzira na veliku pismenost, proizvodnja knjiga u Ateni nije bila naročito razvijena jer je uglavnom još uvijek prevladavala usmena komunikacija koju je nakon toliko vremena bilo teško samo tako iskorijeniti. Stvari su se promijenile tek u vrijeme helenizma kada počinje prava „knjižna civilizacija“.¹⁰ U vrijeme helenizma broj knjiga brzo raste, pojavljuju se putujući knjižari čije knjige kupuju bogataši, a kasnije i brojne javne knjižnice. Grčku kulturu dalje u povijesti polako preuzimaju Rimljani jer su u širenju svoje države došli u doticaj s Grcima. Rimljani su u ratnim pohodima na Grke osim uobičajenog ratnog plijena počeli sa sobom nositi i knjige koje su opljačkali iz grčkih knjižnica. Iako do

⁶ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 34.

⁷ Isto. Str. 40.

⁸ Isto. Str. 57.

⁹ Isto. Str. 72.

¹⁰ Isto.

knjiga dolaze pljačkom to nam svejedno govori da su Rimljani smatrali knjige važnim i korisnim plijenom. S knjigama u Rim dolaze i mnogi Grci te se s vremenom razvija grčko-latinski bilingvizam u kulturi.¹¹ No, u 1. st. pr. Kr. knjiga više nije samo potreba duhovne elite visokog rimskog društva, već ona polako postaje ukras te predmet nadmetanja među bogatima.¹² Nekoliko stoljeća prije propasti Rimskog Carstva počele su se događati velike promjene u proizvodnji i obliku knjige prvenstveno zbog sve većeg utjecaja kršćanstva. Dok su kršćani preferirali knjigu u obliku kodeksa od pergamene, tradicionalisti su se zalagali za papirus. Kada kršćani napokon preuzmu dominaciju u Carstvu, njihove knjige postaju raskošna roba koja nadmašuje sve što su prijašnje civilizacije dotad stvorile. Samo prepisivanje i ukrašavanje knjiga obavlja se u uređenim skriptorskim radionicama te u brojnim kršćanskim radionicama koje su bile osnivane unutar kršćanskih knjižnica i samostana.¹³

Početkom ranog srednjeg vijeka polaganim propadanjem Rimskog Carstva, polako kopni i knjižna kultura te prvobitna funkcija same knjige. U antičko doba knjiga se koristila za prijenos znanstvenih informacija, literarnih i drugih tekstova, dok u ranom srednjem vijeku dobiva novu ulogu sadržavajući najčešće liturgijski i crkveni sadržaj, a često se smatrala kulturnim i magijskim objektom.¹⁴ S obzirom da su se pismenost i knjiga zadržali prvenstveno unutar crkava i samostana, obični ljudi su se polako počeli vraćati usmenoj komunikaciji s obzirom da je pisana riječ za njih postala rijetkost. No, uskoro se unutar samostana i biskupija otvaraju škole koje su omogućile povratak pismenosti među pučanstvo te veću potražnju školskih i drugih knjiga pa su se intenzivno počele prepisivati neke stare knjige.¹⁵ U kasnijim stoljećima srednjeg vijeka u Europi se počinju događati mnoge važne promjene vezane uz pismenost i knjigu. Samostani polako gube ulogu kulturnih središta te njihovo mjesto zauzimaju sve brojnija sveučilišta. Kako bi se zadovoljile potrebe kupaca u sveučilištima je stvorena služba za prepisivanje i raspačavanje knjiga te u tim službama nalazimo izrađivače pergamene, iluminatore, knjigoveže i knjižare. Rastom potražnje za knjigom tako je rastao i broj prepisivačkih radionica koje su neposredno prije izuma tiska prerasle u prava mala industrijska poduzeća.¹⁶ No, uskoro prepisivačke radionice dobivaju konkurenciju, a to je tiskana knjiga. Prva tiskana knjiga bila je Biblija koju je

¹¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 81.

¹² Isto.

¹³ Isto. Str. 86.

¹⁴ Isto. Str. 166.

¹⁵ Isto. Str. 170.

¹⁶ Isto. Str. 211.

1455. godine otisnuo Johanes Gutenberg u Mainzu.¹⁷ Tiskarstvo se nekoliko godina nakon Gutenbergova otkrića počelo i dalje širiti, no zanimljivo je spomenuti da se rukopisna knjiga i dalje održala u društvu te se nije lako dala iskorijeniti. Razlog tomu bila je prvenstveno tradicija te snobovsko nadmetanje bibliofila, ali i stvarna potreba za osiguranjem onih tekstova koji se uopće nisu tiskali u tadašnjim tiskarama ili su se pak tiskali u malim količinama.¹⁸ Tiskarstvo je također omogućilo i tiskanje knjiga za puk, a bile su to nabožne, didaktičke, zabavne i slične knjige te je s time naglo počeo rasti i broj onih koji su učili čitati. Kako bi se zadovoljila potreba običnog puka napušta se kićeni stil te se nastoji pisati jasnijim stilom i jednostavnim jezikom koji će biti razumljiv, koristan i zabavan puku.

Skoro stoljeće nakon Gutenbergovog izuma tiskarskog stroja, tiskane knjige preplavljaju skoro cijelu Europu.¹⁹ Knjiga postaje najvažniji oblik širenja informacija te tako i glavni čimbenik za razvoj znanosti i kulture u novovjekovnoj Europi. Svi novi događaji i otkrića kako u društvenom tako i u znanstvenom svijetu nalaze se u tiskanoj knjizi. Od početka 16. pa sve do kraja 18. stoljeća tiskarstvo i izdavaštvo razvija se golemom brzinom te se pojavljuju brojni značajni izdavači koji utječu na kulturne, znanstvene, društvene, ali i političke prilike u sredinama u kojima su djelovali.²⁰ Razlog zašto se sve tako brzo razvijalo i proizvodilo bila je gusta knjižarska mreža koja je od tiskara i knjižara preuzimala knjige te dalje raspačavala. Zanimljivo je da su se tijekom 17. stoljeća počeli izdavati katalozi s naslovima knjiga koje su se mogle kupiti.²¹ Kako je knjiga počela dobivati sve veći utjecaj na društvo te se koristiti kao sredstvo napada na društvene i političke institucije te nečije stečene povlastice, to su jače bili izloženi progonima njihovi autori, izdavači te svi koji su takve knjige širili i čitali. Progoni knjiga nisu bili ništa novo, ali su nakon izuma tiskarstva poprimili veće razmjere. U to doba izmislili su se brojni trikovi pomoću kojih su autori, izdavači, knjižari i čitatelji ipak mogli pisati, izdavati, raspačavati i čitati zabranjene knjige.

Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće dogodile su se dvije bitne stvari koje, osim što su bile važne za društvo općenito, su isto tako bitno utjecale i na knjige i knjižnice, a to su Francuska i industrijska revolucija. Za vrijeme Francuske revolucije stradale su brojne knjige i knjižnice, prvenstveno crkvene knjižnice te knjige i knjižnice tadašnjih plemića. No, nisu sve te knjige

¹⁷ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 341-352.

¹⁸ Isto. Str. 381.

¹⁹ Isto. Str. 419.

²⁰ Isto. Str. 422.

²¹ Isto. Str. 483.

bivale uništene već su završavale u javnim knjižnicama na čije čelo su bili postavljeni brojni poznati književnici i znanstvenici.²² Francuska revolucija i ideje koje su tada zastupane dobro su utjecale na bržu proizvodnju i pojeftinjenje knjige, a kako je rasla potražnja za većim brojem knjiga došlo je do potrebe da se ubrza i sama tehnologija tiskanja knjiga. Tu je industrijska revolucija pružila tehnička rješenja kojima se poboljšao stari Gutenbergov stroj te tako još više ubrzala tiskarska proizvodnja kako knjiga tako i novina te se knjiga probila gotovo do svih slojeva društava.²³ Kako bi se knjiga učinila svima što pristupačnijom počele su se prodavati u novinskim kioscima, na željezničkim postajama te drugim mjestima gdje je bila velika cirkulacija ljudi koji su ih mogli kupiti.

S dolaskom 20. stoljeća dolaze i nove promjene u svijetu knjige. Sredinom tog stoljeća knjiga dobiva nekoliko važnih konkurenata odnosno nove nositelje informacija, a to su televizija, radio, kinematografija, gramofonske ploče, video kasete, kompaktne diskove i druga slična sredstva za vizualnu i zvučnu reprodukciju.²⁴ Mnogi su predviđali da je to kraj tiskane knjige kakvu su poznavali, no to se nije pokazalo točnim jer su neki od novih medija čak povećali ulogu pisane riječi. Također, tradicionalna tiskarska tehnika tijekom ovog stoljeća doživljava sve brži razvoj koji će omogućiti još bržu i veću proizvodnju, a s novom tiskarskom tehnikom pojavili su se i novi oblici knjige, tj. pojavila su se nova sredstva za zapisivanje i reproduciranje zvučnih i vizualnih informacija koja se u širem smislu mogu smatrati knjigom. Samo knjižarstvo u 20. stoljeću moralo je pronaći nove načine kojima će zadovoljiti svoje kupce, mreža knjižara polako raste pa se put od izdavača do kupca jako skratio i ubrzao.²⁵ Isto kao i u srednjem vijeku i u ovom stoljeću susrećemo zabranjene knjige i spaljivanje istih. Vođe diktatori u strahu od slobodnog širenja informacija, koje bi mogle ugroziti njihove interese, njihovu stabilnost na vlasti i slično, stvorili su čitave sustave zakona i propisa kako bi prekinuli dotok informacija koje im nisu odgovarale.²⁶ No, u to vrijeme kako se razvijaju tehničke mogućnosti tako i autori, izdavači i tiskari uspijevaju zaobići te rigorozne zakone te pisati i tiskati ono što je njima po volji.

Kako je broj knjiga u 20. stoljeću sve više rastao povuklo se pitanje gdje smjestiti tu ogromnu količinu knjiga te se tako uskoro počinju razvijati nove vrste knjižnica. To su

²² Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 565.

²³ Isto. Str. 569.

²⁴ Isto. Str. 653.

²⁵ Isto. Str. 685.

²⁶ Isto. Str. 690.

nacionalne knjižnice, sveučilišne, specijalne, narodne te školske knjižnice.²⁷ U 20. stoljeću s ubrzanim razvojem digitalne tehnologije dolazi do novog formata i oblika knjige, a to je elektronička knjiga. Mnogi ljudi su se nakon pojave elektroničke knjige upustili u rasprave o sudbini tradicionalne knjige i hoće li ju elektronička knjiga izgurati iz uporabe. Ni desetljećima kasnije to se nije pokazalo točnim jer je tradicionalna knjiga još uvijek prisutna i ne postoje nikakvi znakovi da bi uskoro mogla nestati iz naših svakodnevnica.

2.1. Podloge za pisanje i pisaći pribor

Od pojave pisane komunikacije koristilo se više ili manje usporedno nekoliko vrsta podloga za pisanje od kojih su najpoznatije glina, kamen, papirus, povoštene pločice, pergamena i na kraju papir. U početku najčešće korišteni materijal bila je glina koju su tadašnji narodi pronalazili na obalama rijeka te razvili jednostavnu tehniku njezine prerade. Glinu su razrjeđivali vodom kako bi se odstranila prljavština te bi se na taj način dobivala čista glina pogodna za pisanje. Iako se glina možda čini krhka za očuvanje i nepodobna za pisanje, zapravo se pokazala vrlo dobrim materijalom i podlogom. Glina je materijal koji je otporan na atmosferske utjecaje i upravo njoj možemo zahvaliti što se toliko saznalo o kulturama i narodima Srednjeg istoka.²⁸ Po glini se pisalo zaoštrenom pisaljkom nakon čega se glina sušila na suncu. Kamen kao pisaći materijal isto je jedan od otpornijih materijala kojemu također možemo zahvaliti što tako puno znamo o starim kulturama. Međutim, zanimljivo je da je na kamenu pisana određena vrsta sadržaja, a to su uglavnom bili nadgrobni natpisi, posvetni ili natpisi na javnim zgradama i slično.²⁹

Najpoznatija i najkorištenija podloga za pisanje u starom Egiptu bio je papirus koji se koristio preko tri tisućljeća.³⁰ To je materijal koji je nedvojbeno dao velik doprinos nastanku i razvoju zapadne civilizacije. Za pisanje su koristili stabljike močvarnih biljaka koje bi na jednom kraju koso rezali i tim krajem onda i pisali. Pisljke su se čuvale u posebnim spremnicima namijenjenim posebno za njih i za tintu. Papirus je zahvaljujući suhoj klimi Egipta, sačuvan u

²⁷ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 702-713.

²⁸ Isto. Str. 30.

²⁹ Isto. Str. 88.

³⁰ Usp. Pelc, M. Nav. Dj. Str. 30.

velikim količinama, ponajviše u grobovima, ruševinama hramova pa i u privatnim kućama.³¹ Iako se uporaba papirusa u prvim stoljećima nakon Krista smanjila, koristio se još i u ranom srednjem vijeku, a posljednji svici potječu iz 11. stoljeća.³²

Stari su Rimljani najčešće koristili povištene pločice na koje su zapisivali kratke bilješke, pisma i slično. Uglavnom su bile napravljene od drveta ili slonovače te zatim premazane tankim slojem voska po kojem se pisalo (grebalo) nekakvom oštrom pisaljkom - stilusom.³³ Na pločice se pisalo samo s jedne strane koja je bila udubljena onoliko koliko je bilo potrebno da se udubljenje premaže tankim slojem voska. Prednost voska bila je i ta što se tekst mogao „obrisati“ ukoliko nije bilo potrebe za njim, a na glatkoj površini se moglo ponovo pisati.

U razdoblju helenizma uz papirus, kao nova podloga za pisanje u širu uporabu, ulazi pergament, napravljen od životinjske kože.³⁴ Pergament se dobivao obradom kože uglavnom ovaca, teladi, koza i slično. U usporedbi s papirusom čija je površina hrapava, pergament je posve gladak i ugodan za pisanje – moglo se pisati s obje strane. Zanimljivo je da su mnogi pisari ponekad brisali već napisane tekstove s pergamenta te na njih nanovo pisali nove tekstove. Razlog tomu bila je skupoća pergamenta, a takav pergament na koji se nanovo pisalo zvao se palimpsest.³⁵

I na kraju dolazimo do papira - mogli bismo reći najvažnije podloga za pisanje jer se održao sve do danas te nije pronađena nijedna podloga koja bi nadmašila njegova svojstva. Papir se prvo pojavio u Kini oko 105. godine poslije Krista kad je Tsai Lun pronašao postupak za njegovu proizvodnju.³⁶ Papir stoljećima nakon otkrića nije izlazio van granica Kine te su u tim stoljećima toliko usavršili njegovu proizvodnju da se nije ništa moralo pridonijeti kad je jednom stigao u Europu. Iako se sama tehnika proizvodnje papira nije mijenjala, bila je važna tehnika kojom se proizvodio. Kvaliteta vode bila je važna za kvalitetu papira – što je manje kalcija u vodi te je ona mekša, bolji je bio i papir. Isto tako, na njegovu su kvalitetu utjecale i meteorološke prilike – magla je bila loša za sušenje papira, ali mu je zato smrzavica pogodovala jer je arcima papira davala veću elastičnost i bjelinu.³⁷

³¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 42.

³² Usp. Pelc, M. Nav. Dj. Str. 32.

³³ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav.dj. Str. 89.

³⁴ Usp. Pelc, M. Nav. Dj. Str. 42.

³⁵ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav.dj. Str. 176.

³⁶ Isto. Str. 56.

³⁷ Usp. Pelc, M. Nav. Dj. Str. 116.

Iz navedenog možemo zaključiti da je svaki od ovih materijala imao određene prednosti u vrijeme kada se koristio bez obzira na nedostatke koji su se pokazali tek godinama kasnije jer su mnogi zapisi podlegli zubu vremena. Isto tako možemo zaključiti da će se možda s vremenom pojaviti materijal koji će izgurati papir iz uporabe ukoliko se pokaže boljim rješenjem, ali trenutno se ne naziru nikakve naznake da će se u bližoj budućnosti dogoditi slične promjene.

2.2. Oblici knjige

Sami oblici knjige zapravo su uvjetovani podlogom po kojoj se u određeno vrijeme pisalo i čitateljskim navikama. Oblik kodeksa i uopće upotreba tog naziva prvi put se pojavljuje s povoštenim pločicama koje su bile uglavnom napravljene od drveta ili slonovače, na koje su se po vosku uglavnom pisale kratke bilješke, pisma i slično. Dvije ili više takvih pločica spajale su se vrpcom tako da se mogu preklopiti te se na taj način dobivala nekakva vrsta bilježnice koju su Rimljani nazivali *codex* ili *tabellae ceratae* (povoštene pločice), a ukoliko je takav kodeks imao dvije, tri ili više pločica nazivao se *duplices*, *triplices*, itd.³⁸ Ako su povoštene pločice bile malog formata Rimljani su ih nazivali *codicilli* ili *pugillares* jer su se tako mogle držati u šaci (šaka - *pugnus*).

No, u Egiptu imamo knjige od papirusa koje su uvijek bile u obliku svitka koji se sačuvao i u kasnija vremena, posebno u Grčkoj i Rimu.³⁹ Na papirusima se pisalo u stupcima, te tako ispisani stupci slijedili su jedan za drugim s lijeva na desno, tako da je čitatelj mogao odmotavajući ga s jedne strane i omotavajući ga na drugoj strani pratiti tekst od početka do kraja volumena. Svaki od tih stupaca zvao se *pagina*, naziv koji se kasnije počeo koristiti kako bi se označila stranica kada se pojavila knjiga u obliku kodeksa.⁴⁰ Oblik svitka kasnije se potpuno izgubio i to jačanjem kršćanstva jer nisu smatrali papirus prikladnim materijalom za pisanje svojih svetih knjiga. Postupno se papirus zamjenjuje pergamentom te se pobjedom tog materijala definitivno i afirmira novi oblik knjige – kodeks.⁴¹ Kodeks od pergamenta u to se doba pravio o četvrtastog komada te se zatim preklapao u sredini. Više takvih listova se međusobno spajalo i davalo knjigu u obliku kodeksa. Veličina tih kodeksa od pergamenta (u početku rukopisna

³⁸ Usp. Pelc, M. Nav. Dj. Str. 91.

³⁹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav.dj. Str. 42

⁴⁰ Isto. Str. 98.

⁴¹ Isto. Str. 103.

knjiga) bila je uglavnom dosta velika te teška za rukovanje i korištenje. S pojavom tiska bilo bi logično da se taj format smanjio kako bi se s knjigama lakše rukovalo, ali u početku će se tiskani primjerci dosta nalikovati rukopisnim knjigama u svakom pogledu i to uglavnom zbog navike i očuvanja tradicije. Tek se kasnije odbacuje izgled rukopisne knjige te ju se tiska u manjem formatu koji je bio lakši za rukovanje i korištenje. Zanimljivo je da su knjige za puk, i rukopisne i tiskane, bile od početka manjeg formata koji je bio pogodan za držanje u rukama, bio je skromnijeg izgleda te je sama knjiga bila napisana na jeftinijem papiru.⁴² Početkom 16. stoljeća tiskana knjiga potpuno gubi izgled rukopisne knjige te dobiva izgled koji se zadržao do danas.

3. Uvezivanje knjiga

Uvezivanje knjiga u današnjem smislu riječi pojavilo se s kodeksom kao oblikom knjige jer prijašnji oblici (npr. svitak) nisu pružali takve mogućnosti. No, mogli bismo reći da uvezivanje knjiga svejedno ide i dalje u povijest i to do povoštenih pločica.⁴³ Ukoliko bi se dvije ili više povoštenih pločica našle na hrpi, one bi se međusobno povezivale vrpcom tako da se mogu listati te kako se ne bi izgubile ili pomiješale ukoliko su bile sadržajno povezane. Naravno, to nije bio pravi uvez, ali ga možemo time smatrati s obzirom na svrhu kojoj je služila vrpca kojom su bile povezane pločice. Kada se pojavio papirus i kada je u pitanje došla njihova pohrana i spremanje, oni su se jednostavno zarolali u oblik svitka i tako zajedno spremali te takav čin isto možemo smatrati nekakvom rudimentarnom verzijom uvezivanja.⁴⁴ Nakon pojave knjige u obliku kodeksa može se početi pričati o uvezivanju knjiga u pravom smislu te riječi, a kako bi se to moglo učiniti važno je prvo definirati pojam *uvezivanja*.

Definicija uveza postoji nekoliko, od onih najjednostavnijih do onih malo detaljnijih. Hrvatski enciklopedijski rječnik navodi onu najjednostavniju definiciju – uvez je ono u što je knjiga uvezana, a pod time smatraju povez, korice i omot.⁴⁵ Franjo Mesaroš u Grafičkoj enciklopediji, donosi zanimljivu definiciju uveza gdje uvez naziva omotom koji učvršćuje, štiti i ukrašava knjigu, sastavljenu od pojedinačnih araka ili listova papira.⁴⁶ Pod tim pojmom

⁴² Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav.dj. Str. 388.

⁴³ Usp. A short history of bookbinding and a glossary of styles and terms used in binding. London: Chiswick Press, 1895. Str. 5.

⁴⁴ Isto. Str. 18.

⁴⁵ Usp. Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: Novi liber, 2002. Str. 252.

⁴⁶ Usp. Mesaroš, Franjo. Grafička enciklopedija. Zagreb: Tehnička knjiga, 1971. Str. 358.

podrazumijeva i obradu knjižnog bloka, odnosno njegovo savijanje i šivanje. Mesaroš navodi i različite vrste uveza kao što su broširani, mekani, tvrdi, polovični i cjeloviti, bešavni, mehanički te mnogi drugi o kojima nešto više u sljedećem poglavlju. U knjizi *A short history of bookbinding and a glossary of styles and terms used in binding* nalazimo također jednu definiciju uvezivanja koja kaže da je uvezivanje umjetnost vezivanja i učvršćivanja listova papira ili nekog drugog materijala od kojeg je knjiga sazdana.⁴⁷ Još jedan poznati autor, Milan Pelc, pak navodi da je uvez vanjska oprema knjige, njezina zaštita, ali istodobno i ukras, odnosno materijalni izraz ugleda njezina vlasnika ili zakladnika.⁴⁸ Zadnji dio definicije odnosi se na vrijeme srednjeg vijeka kada pristup knjigama nemaju svi, već se knjiga može naći samo kod društvenih i bogatih uglednika te u crkvama gdje su se koristile u liturgijskim obredima. Tadašnji uvezi knjiga bili su uvelike povezani s njezinim sadržajem i funkcijom, a stupanj raskoši u pravilu je određivao vlasnik knjige.⁴⁹ Kako su samostani bili glavna središta iluminacija, rukopisnih knjiga i uveza različitih vrsta nije ni čudo da najviše sačuvanih knjiga iz razdoblja srednjeg vijeka potječe upravo od tamo. Prije izuma tiska, dok su se knjige još ručno pisale i prepisivale, uvezivanje knjiga nije bilo naročito česta i poznata stvar te je postalo češće tek s izumom tiska kada su knjige brže mogle nastajati i kada je bilo više od jednog primjerka nekog naslova knjige.⁵⁰ One rukopisne knjige koje su se uspješno uvezale nisu se s pojavom tiska puno razlikovale od tiskanih ni u kojem pogledu. Tek nakon što se tiskarstvo proširilo i dobilo pozitivan odjek, a proizvodnja knjiga se povećala, knjigoveže su bili prisiljeni pojednostavniti tehniku uveza što je dovelo do lošije kvalitete samog uveza, ali s druge strane potrebe prosječnog kupca su bile zadovoljene.⁵¹ Za one koji su bili imućni i smatrali knjigu odrazom moći, uvezi su bili puno kvalitetniji, raskošniji i skuplji. Takvi ljudi su posebno naručivali knjige od knjigoveža s različitim željama i zahtjevima kako bi njihova knjiga trebala izgledati. Stoga su mnogi tiskari u svojim radionicama morali zapošljavati knjigoveže kako bi radili za poznate bibliofile. Najpoznatiji tiskari koji su to učinili bili su Anton Koberger iz Nürnberga i Aldo Manuzio iz Venecije, ali ipak najveći dio knjiga uvezivao se u privatnim knjigoveškim radionicama te u onima koji su radili u okviru samostana ili sveučilišta.⁵² No, mnogi tiskari su prodavali svoje

⁴⁷ Usp. *A short history of bookbinding and a glossary of styles and terms used in binding*. Nav. Dj. Str. 18.

⁴⁸ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 83.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Usp. Lee King, Morris. *Practical bookbinding*. New York: J. Lane Co., 1907. Str. 3.

⁵¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 409.

⁵² Isto. Str. 410.

knjige neuvezane te ih takve slali u bačvama u druge gradove kako bi ih se prodalo. Prije nego što bi ih se prodalo, dalo bi ih se uvezati, osim ako kupac nije htio kupiti neuvezani primjerak kako bi ga kasnije uvezao, naravno, prema vlastitim željama. Knjige su postale objekt prestiža te su bile važnije po svojem uvezu nego po sadržaju. Čak su ponekad i danas zanimljivije i cjenjenije knjige upravo zbog svog uveza nego sadržaja koji se krije iza njega.

Najvažniji dijelovi uveza su prednji i stražnji poklopac korica te hrbat, dijelovi koji su u srednjem vijeku često bili ukrašeni različitim materijalima koji su bili dostupni i podobni za to. U mnogim slučajevima uvezivanja korice su se oblagale različitim dragocjenim materijalima umjetničke izrade kao što su bile pločice od slonovače (bjelokosti) ukrašene reljefom, biserjem i dragim kamenjem, radovima u emajlu i zlatnom ili srebrnom limu, a katkad su se i posebno izrađivale zlatne korice. Često su se na liturgijske knjige stavljali zlatni križevi optočeni biserima ili dragim kamenjem, a izrada takvih korica tada je bila povjerena zlatarima.⁵³ Naravno, nisu se sve knjige ovako raskošno uvezivale, pogotovo ne knjige koje su bile namijenjene običnom puku za privatnu i svakodnevnu uporabu. Korice takvih knjiga oblagale su se kožom na koju je bio otisnut nekakav reljefni prikaz. U 10. i 11. stoljeću kada se šire novi redovi kao što su asketski i prosjački te redovi franjevac i dominikanaca krajem 12. stoljeća sve rjeđi postaju raskošni uvezi te se izrađuju jednostavne korice od tankih orahovih ili hrastovih daščica koje su se presvlačile obojenom i ukrašenom goveđom, telećom ili svinjskom kožom.⁵⁴ Isto tako izrađivale su se i mekane korice od listova tvrdog pergamenta, a nekad se upotrebljavala i ljepenska dobivena od komadića tkanine, kože i sukna.

U različitim gradovima i zemljama pod različitim utjecajima razvijaju se posebne vrste ukrasa. Tako se u Italiji u ukrašavanju kožnog uveza javlja utjecaj islamskog stila koji očarava venecijanske majstore i bibliofile pa se upravo u tom gradu u knjigovežnici Alda Manuzija osjeća najsnažniji utjecaj islamskog uveza. Preko Italije, utjecaj ovog stila, širi se i u druge europske zemlje. Islamski utjecaj važno je spomenuti jer su knjigoveže upravo od njih preuzeli postupak pozlaćivanja uveza knjiga, odnosno zlatotisak gdje bi se umjesto slijepog tiska pečat otisnuo preko zlatnog listića.⁵⁵ Zanimljivo je napomenuti da su se na pločama za slijepi tisak ili zlatotisak često mogli pronaći i ugravirani grbovi vlasnika koji su se utiskivali na prednje korice knjiga. U 18. stoljeću uvode se čipkasti ornamenti koji se otiskuju postupkom zlatotiska, a

⁵³ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 83.

⁵⁴ Isto. Str. 85.

⁵⁵ Isto.Str. 86.

uglavnom su ga koristili bogati bibliofili i vladari. Zahvaljujući bogatim bibliofilima, snobovima, vladarima i drugim moćnicima koji su knjige koristili kako bi pokazali svoju političku i/ili ekonomsku moć knjigoveška umjetnost Europe doživljava veliki procvat. No, dolaskom industrijske revolucije na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće kada se proizvodnja knjige prebacuje s ručne preše na strojeve koji ih neusporedivo brže tiskaju smanjuje se i raskošno uvezivanje knjiga jer ih strojevima nije bilo moguće tako uvezati.⁵⁶ Samo mali dio knjiga uvezuje se na stari način za određene bibliofile, no u principu se broj takvih ljudi smanjuje te se sve više povećava broj ljudi koji kupuju knjige uvezane u obični karton ili mekani papir. Strojni uvez je do početka 20. stoljeća gotovo potpuno istisnuo ručni uvez, te početkom tog stoljeća sve više opada kvaliteta uveza jer se u masovnoj proizvodnji knjiga nije moglo čekati na knjigoveže i ručno uvezivanje koje je bilo jako sporo i skupo. Profesija knjigoveštva upada u duboku krizu te opstaju samo oni koji uvezuju i preuvezuju stara izdanja knjiga i to uglavnom na temelju narudžbi.

3.1. Vrste uveza

Vrste uvezivanja knjiga zapravo je dosta teško raščlaniti od tehnika uvezivanja knjiga jer je za mnoge vrste uvezivanja korištena drugačija tehnika uvezivanja. No, tehnike uvezivanja uglavnom se razlikuju u nekim sitnim detaljima kao što su načini šivanja knjižnih slogova i slično, o čemu će riječ biti u sljedećem poglavlju. Različite vrste uveza možemo razlikovati prema razdoblju u kojem su nastali, odnosno u vremenu u kojem su se koristili te prema materijalu koji se koristio da bi se njihovo uvezivanje privelo kraju. Tako prema vremenu u kojem su nastali razlikujemo koptski uvez, etiopijski, romanski, gotički, francuski i sl., dok prema materijalu koji se koristio raspoznavamo sljedeće vrste – kožni, platneni, kartonski, pergamentni, cjelokožni, cjeloplatneni, cjelopapirni, polukožni, poluplatneni, polupapirni i sl.⁵⁷ Osim ovih vrsta postoje i bibliofilski uvezi, mekani, nakladnički, tvrdi i sl.

Koptski uvez (engl. *coptic binding*) je uvez koji se koristio od 2. do 11. stoljeća, a ime je dobio prema kršćanima iz Egipta (engl. *the Copts*) koji su ga razvili.⁵⁸ Kasnije se ova vrsta uveza mogla pronaći i kod Armenaca, Parižana i Grka te u Engleskoj u razdoblju od kraja 7. do 8. stoljeća. Ovu vrstu uveza karakteriziralo je jedan ili više slogova pergamenta, papirusa ili papira

⁵⁶ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 595.

⁵⁷ Usp. Mesaroš, Franjo. Grafička enciklopedija. Zagreb: Tehnička knjiga, 1971. Str. 358-360.

⁵⁸ Usp. Coptic binding. URL: <http://isabell.paradise.gen.nz/Bookbinding/Coptic%20binding.pdf> (2014-03-10)

prošivenih kroz njihove pregibe koji su, ukoliko ih je bilo više od jednog, zatim bili međusobno pričvršćeni jedni za druge lančanim šavom duž hrpta. U početku su stranice bile od papirusa, ali nakon što su pergament i papir ušli u širu uporabu u kasnijim se stoljećima više ne koristi papirus. Zbog materijala koji se koristio za kodekse razlikuju se dvije vrste koptskih uveza. Naime, kodeksi u kojima se koristio samo papirus nazivaju se *Nag Hammadi* uvezi, a ime su dobili po selu u Egiptu u kojem je pronađeno 13 takvih kodeksa.⁵⁹ Svaki od tih kodeksa bio je od jednog jedinog sloga papirusa. Papirus bi se nakon preklapanja u slog rezao po prednjem rubu kako bi se spriječilo unutarnje listove da se protežu van preko vanjskih listova. Unutarnji listovi su nakon rezanja bili uži i manji od vanjskih, veličina listova je varirala kroz kodeks i stoga se smatra da se na papirus pisalo tek nakon što bi uvezivanje bilo gotovo jer je tada bilo nemoguće predvidjeti kako će stranice izgledati nakon što ih se izreže.⁶⁰ Druga vrsta su koptski uvezi koji su se sastojali od dvaju ili više slogova, a njihov je uvez u početku bio prekriven slojevima papirusa koji više nije bio za drugu uporabu. Poslije 4. stoljeća ove kodekse se nalazilo uvezane i u drvene pločice.⁶¹ Drvene pločice nisu se ukrašavale već su se kasnije dodatno oblagale kožom. Najpoznatiji sačuvan primjerak ove vrste uveza je tzv. Cuthbertovo evanđelje (engl. *The St Cuthbert Gospel*) koje se nalazi u *British Library* i potječe iz 7. stoljeća.⁶²

Sljedeća vrsta uveza koju je važno spomenuti, iako se rijetko spominje, osim ako ju se ne uspoređuje s nekom drugom vrstom uveza, je etiopijski uvez (engl. *ethiopian binding*), a potječe iz 16. stoljeća.⁶³ Etiopijski kodeksi imali su najmanje jedan, a najviše sedam parova rupica za šivanje kroz koje se provlačio konac za međusobno povezivanje knjižnih slogova u jedan knjižni blok. Najmanji su se sastojali od jednog para rupica i bili su uobičajene visine od 80 do 120 mm dok su veći kodeksi uglavnom imali dva ili tri para, a samo rijetki čak do sedam parova rupica. Za svaki set rupica (Slika 1.: A, B) koristila se jedna igla što znači da se za jedan par rupica koristilo dvije igle, za dva para rupica četiri igle, itd.

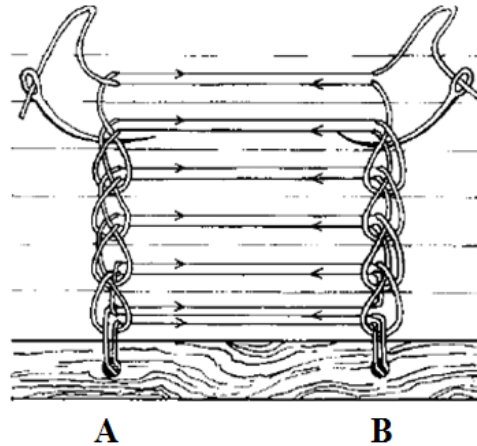
⁵⁹ Usp. Szirmat, J.A. *Archeology of medieval bookbinding*. Aldershot: Hants: Brookfield: Ashgate, 1999. Str. 7

⁶⁰ Usp. Szirmat, J.A. Nav. Dj. Str. 9.

⁶¹ Usp. Coptic binding. Nav. Dj.

⁶² Isto. Str. 1.

⁶³ Usp. Szirmat, J.A. Nav. Dj. Str. 46.

Slika 1. Uvezivanje knjižnog bloka uobičajeno za etiopijski kodeks prikazana na jednom paru rupica.⁶⁴

Romanski uvezi (engl. *romanesque binding*) tj. kodeksi datiraju od druge polovice 11. sve do kraja 14. stoljeća.⁶⁵ Za ovu vrstu kodeksa koristila se uglavnom tanka pergament od ovčje kože. Drvene pločice uglavnom su bile od bukve, topole ili hrasta te često neoblikovane, ali iste veličine kao i pergament na kojoj je bio rukopis. Uvezivalo se kroz sam rub pločica i knjižnog bloka, a hrbat je ostajao ravan (nije bio konveksan).

Gotički uvezi (engl. *gothic binding*) slijede odmah iza romanskih; datiraju od ranog 14. pa sve do 17. stoljeća.⁶⁶ U početku su gotički kodeksi bili sazdani od pergamenta ili od pergamenta i papira, a tek kasnije se upotrebljavao samo papir. Rukopis je uglavnom bio nešto manji od drvenih pločica koje su se koristile za uvez. Drvene pločice bile su tanke, najčešće od hrasta, a rjeđe od bukve i topole. Hrbat bi poprimao konveksan izgled nakon uvezivanja (Slika 2.)

⁶⁴ Usp. Szirmat, J.A. Nav. Dj. Str. 46.

⁶⁵ Usp. Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. URL: <http://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2013/07/bookbinding-booklet.pdf> (2014-03-15)

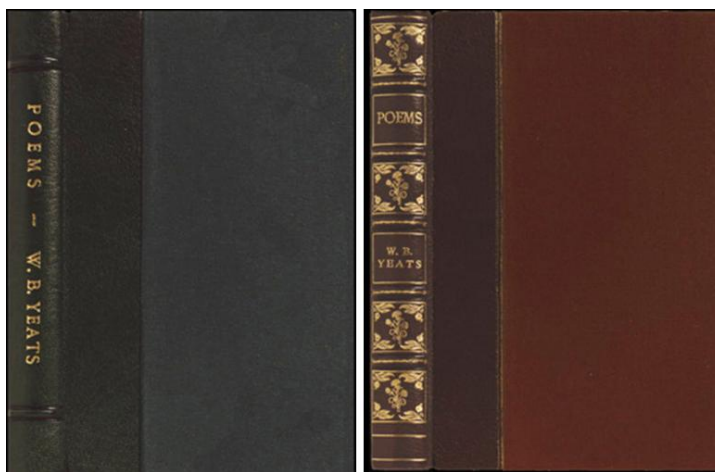
⁶⁶ Usp. Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. Nav. Dj.

Slika 2. Konveksan izgled hrpta⁶⁷

Francuski uvez (engl. *French binding*, *calf binding*) nastao je u 18. stoljeću u Francuskoj te se danas francuskim uvezima često nazivaju i obični cjelokožni uvezi u teleću kožu.⁶⁸ Kod ove vrste uveza hrbat korica je izbočenim vezicama podijeljen u više hrptenih polja te ukrašen zlatotiskom.

Kožni uvez (engl. *leather binding*) je knjižni uvez kojemu su, kako i samo ime govori, korice presvučene kožom. U ovu vrstu ubraja se i francuski uvez također zbog presvlačenja korica kožom, kako je gore navedeno. Kada govorimo o cjelokožnim uvezima to znači da je osim korica u kožu presvučen i hrbat. Osim ova dva načina uvezivanja kožom postoji i tzv. polukožno uvezivanje u čijem slučaju je kožom presvučen samo hrbat te eventualno uglovi korica, a same korice presvučene su platnom ili papirom⁶⁹ (slika 3.)

Slika 3. Polukožni uvez⁷⁰

⁶⁷ Usp. Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. Nav. Dj.

⁶⁸ Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj. Str. 358.

⁶⁹ Isto. Str. 359.

⁷⁰ Usp. Quarter leather fine binding. URL: http://www.bookbinding.co.uk/quarter_leather.htm (2014-03-23)

Platneni uvez (engl. *cloth binding*) knjižni je uvez s koricama koje su presvučene knjigoveškim platnom (tzv. cjeloplatneni uvez) ili je njime presvučen samo hrbat (tzv. poluplatneni uvez) i eventualno uglovi korica. Ova vrsta uveza javlja se u 19. stoljeću, a razvoju je pospješen pojavom nakladničkog uveza.⁷¹ Nakladnički uvez (engl. *publisher's binding, trade binding*) knjižni je uvez koji je jedinstven za sve ili bar većinu primjeraka određenog izdanja, a izrađen je prema izboru ili nalogu izdavača.⁷²

Pergamentni uvez (engl. *parchment binding, vellum binding*) knjižni je uvez s koricama koje su presvučene pergamentom, a ukoliko su i korice i hrbat presvučeni pergamenom, onda ga zovemo cjelopergamentnim uvezom. Polupergamentni uvez je vrsta uveza kod kojeg je samo hrbat presvučen pergamentom te eventualno rubovi korica. Za uvez se upotrebljava deblji pergament od onog koji je namijenjen pisanju jer je pergament na koricama morao biti i neka vrsta zaštite knjige te joj je morao davati određenu čvrstoću.⁷³ Po svojoj kvaliteti najprikladniji za uvez bio je teleći pergament, zatim kozji, svinjski te ovčji pergament koji se na kraju ukrašavao zlatotiskom. Danas se ova vrsta uveza upotrebljava kao bibliofilski uvez.⁷⁴ Bibliofilski uvez (engl. *amateur binding*) je zapravo ručni uvez, ali posebno naručen i izrađen prema nacrtu i željama ljubitelja knjiga. Knjige koje su bile namijenjene bibliofilskom uvezu dolazile su u knjižare broširane i neobrezane, tj. ovakve knjige imale su privremeni uvez koje je imao svrhu štititi knjigu dok ne dođe do konačnog uvezivanja. Knjižni blok dobivao je privremeni kartonski omot te tako neobrezan stizao u knjižare gdje se zatim uvezivao po već spomenutim željama bibliofila.⁷⁵

Osim navedenih vrsta uveza ne smije se izostaviti ni dvije vrste uveza koje su svima poznate i koje će uvijek navesti bilo tko koga se pita može li nabrojati nekoliko vrsta. Naravno, govorimo o mekom i tvrdom uvezu. Meki uvez (engl. *flexible binding, limp binding*) uvez je sa savitljivim koricama od tanje ljepenke ili od plastične folije. Korice mekog uveza mogu se savijati bez štetnih posljedica, za razliku od korica tvrdog uveza. Tvrdi uvez (engl. *case-bound, hard-cover binding, stiff-cover binding*) knjižni je uvez s krutim koricama od deblje ljepenke čije se korice ne mogu savijati, a da ih se na taj način ne ošteti. Tvrdi uvezana knjiga sastoji se od knjižnog bloka i višedjelnih tvrdih korica te podstave koja služi za njihovo posredno spajanje.

⁷¹ Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj. Str. 358.

⁷² Isto.

⁷³ Isto. Str. 360.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto. Str. 358.

3.2. Tehnike uvezivanja

Tehnike uvezivanja razlikuju se od vrsti uveza u načinima na koji se neka knjige uvezuju i zapravo pojedine vrste uvezanih knjiga mogu biti uvezane različitom tehnikom. Na primjer, možemo za vrstu uveza odabrati meki uvez, a kao tehniku odabrati ili ručni uvez ili strojni uvez. Za jednu vrstu uveza mogu se koristiti različite tehnike uvezivanja knjiga, ovisno o afinitetima, željama i mogućnostima onoga koji uvezuje knjige. Postoji nekoliko različitih tehnika uvezivanja knjiga, a to su ručno uvezivanje, strojno, broširano, mehaničko, spiralno, uvezivanje sa slobodnim listovima, uvezivanje s omotom (engl. *case binding*), uvezivanje slobodnih listova šivanjem (engl. *oversewing*), uvezivanje knjižnih blokova šivanjem jednog s drugim (engl. *sewing through the fold*) te dvostruko uvezivanje (engl. *double-fan adhesive binding*). Zadnje četiri navedene tehnike odnose se za tvrdo uvezivanje knjiga.

Ručni uvez (uvez izrađen ručnim radom; engl. *hand made binding*) poznat je već od 15. stoljeća, iako su se sve knjige sve do početka 19. stoljeća većinom prodavale u obliku nesavijenih araka.⁷⁶ Kao opreka ručnom uvezu, 1820. godine pojavljuje se strojni uvez te se od tada na tržištu pojavljuju knjige uvezane u čvršće i trajnije uveze, s manje ili više ukrašenim koricama.⁷⁷ Nadalje, imamo broširani uvez (engl. *brochure binding, paper-bound book*) koji je zapravo najjednostavniji i najjeftiniji uvez. Savijeni arci se šivaju i lijepe (bižgaju) u hrptu, a zatim lijepe u kartonski omot, tako da je knjižni blok spojen s omotom samo na hrptu.⁷⁸ Ova vrsta uveza karakteristična je za časopise, cjenike, kataloge i slično. Također se koristi kao privremeni uvez vrijednijih djela koja su namijenjena kasnijem uvezivanju. Mehanički uvez (engl. *mechanical binding*) uvez je kod kojega listovi knjižnog bloka nisu spojeni šivanjem ili lijepljenjem već listove mehanički stroj veže u cjelinu i drži na okupu.⁷⁹ Razlikuje se uglavnom spiralni uvez i plastični urez. Mehanički uvez ima sve prednosti uveza sa slobodnim listovima, samo što se pojedini listovi ne mogu po volji umetati ili vaditi. Ova vrsta uveza najviše se primjenjuje kod kataloga, cjenika, zidnih kalendara, školskih bilježnica i sličnih proizvoda. Spiralni uvez (engl. *spiral binding*) povezuje listove knjižnog bloka pomoću spiralne žice provučene kroz rupice, probušene uz hrbat. Kako bi se spriječila korozija obično se koristi

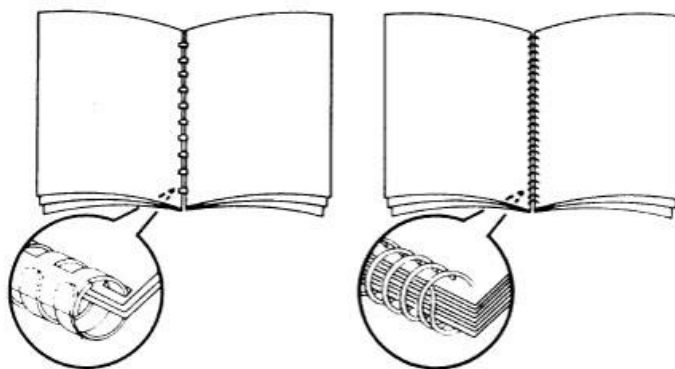
⁷⁶ Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto. Str. 359.

⁷⁹ Isto.

metalna žica presvučena (obojenim) plastičnim materijalom ili žica od prozirnog ili obojenog plastičnog materijala.⁸⁰ Krajevi žice uvinuti su prema unutra kako se spirala ne bi sama od sebe izvlačila, a promjer spirale treba biti veći od debljine knjižnog bloka.

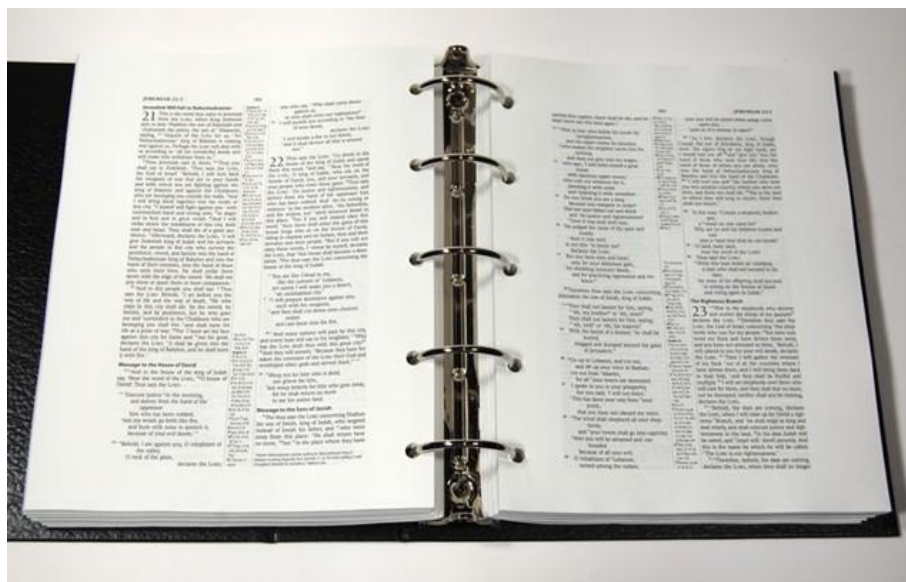
Slika 4. Plastični urez i spiralni uvez⁸¹

Uvez sa slobodnim listovima (engl. *loose-leaf binding*) uvez je kod kojega su listovi spojeni prikladnom mehaničkom napravom koja omogućava da se pojedini listovi po volji stavljaju i vade.⁸² Knjižni blok sastavljen je od slobodnih listova koji su probušeni uz hrpteni rub i nanizani na prstene (slika 5.). Za spajanje listova mogu poslužiti i metalni vijci ili rascjepke, ali se u tom slučaju knjižni blok teže otvara i lista. Prednost je ovog uveza što se listovi mogu pojedinačno tiskati i ne moraju biti u arcima.

⁸⁰ Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj.

⁸¹ Bindery. URL: <http://www.priorityprinting.ca/Passport-to-Printing/Bindery/> (2014-04-11)

⁸² Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj. Str. 359.

Slika 5. Uvez sa slobodnim listovima⁸³

Uvezivanje s „omotom“ (engl. *case binding*) najučestalija je tehnika uvezivanja tvrdo ukoričenih knjiga. Stranice knjige su organizirane u knjižne slogove koji su međusobno zalijepljeni te tako tvore knjižni blok. Knjižni se blok zatim pričvršćuje za „omot“ koji je napravljen od kartona pokrivenog papirom, tkaninom, vinilom ili kožom.⁸⁴ U biti, ovo je najklasičniji način tvrdog uvezivanja knjiga gdje „omot“ predstavlja tvrde korice knjige.

Uvezivanje slobodnih listova šivanjem tehnika je gdje se slobodni listovi slažu u knjižni blok te zatim pričvrste zajedno. Izrađuju se vertikalne rupice kroz cijeli knjižni blok te se blok zatim kroz te rupice šiva u jednu cjelinu (slika 6.). Ovo je jako dobra i snažna metoda uvezivanja knjiga te se može upotrijebiti na knjižnim blokovima debelima do 5 inča (~12 cm).⁸⁵ Ovako uvezana knjiga ima reducirane margine pa se knjiga ne može potpuno do kraja otvoriti.

⁸³ Hy printing. URL: http://www.hy-printing.com/Loose_leaf_binding/ (2014-04-11)

⁸⁴ Usp. Parisi, Paul. *Methods of Affixing Leaves: Options and Implications.*// *New Library Scene* 13/1 (1994), str. 10.

⁸⁵ Usp. Parisi, Paul. *Nav. Dj. Str. 11.*

Slika 6. Uvezivanje slobodnih listova šivanjem⁸⁶

Uvezivanje knjižnih blokova šivanjem jednog s drugim (engl. *sewing through the fold*) tehnika je gdje se knjižni slogovi spajaju u knjižni blok te se zatim kroz svaki slog buše rupice kako bi se slogovi međusobno povezali i pričvrstili (slika 7.). Tako zašiveni slogovi zatim se ili šivaju ili lijepe za hrbat te tako tvore knjižni blok. Za razliku od prethodne tehnike koja onemogućuje potpuno otvaranje knjige, ovako uvezana knjiga može se bez problema potpuno otvoriti. Međutim, ovaj način uvezivanja nije pretjerano siguran jer se s vremenom može dogoditi da knjižni slogovi olabave. Zanimljivo je da kod ove metode postoji puno načina na koji se slogovi mogu sašiti. Na primjer, knjižni slogovi u zapadnim zemljama bušeni su duž sloga, dok se na nekim azijskim (Japan) knjižnim slogovima nožem prave mali sitni prorezi umjesto da se buši.⁸⁷

Slika 7. Uvezivanje knjižnih slogova šivanjem jednog s drugim

⁸⁶ Restoration. URL: <http://raymerbook.com/gpage2.html> (2014-09-05)

⁸⁷ Usp. Parisi, Paul. Nav. Dj. Str. 12.

Dvostruko uvezivanje (engl. *double-fan adhesive binding*) uvezivanje je pri kojem se na rubove knjižnih slogova stavlja tanak sloj ljepila, a zatim se knjižni slogovi međusobno prijanjaju jedan na drugoga i tako tvore knjižni slog. Na knjižni slog se zatim dodaje još ljepila te se na to stavlja komad tkanine koji tada tvori hrbat što podrazumijeva dvostruko uvezivanje⁸⁸ (slika 8.). Ovako uvezane knjige se mogu također potpuno otvoriti. Međutim, neke vrste papira nisu baš pogodne za lijepljenje pa se čestim korištenjem knjige knjižni slogovi mogu lako odvojiti.

Slika 8. Dvostruko uvezana knjiga

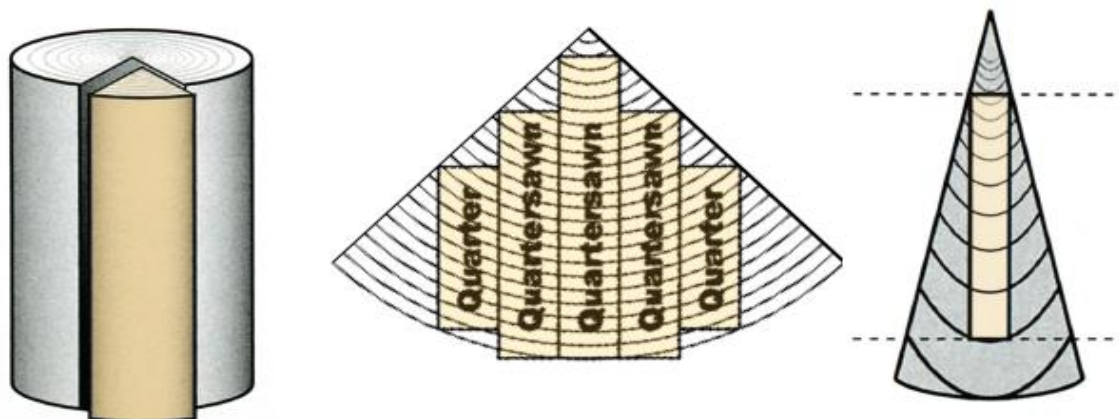
3.3. Materijali za uvezivanje

Ručno je uvezivanje knjiga u prošlosti predstavljalo izazov jer je za uvez jedne knjige trebalo puno više vremena nego danas kada prevladava strojno uvezivanje. Trebalo je osigurati i materijale kojima će se knjiga obložiti kako bi se zaštitila. Najčešće su se koristili neki kruti predmet kao što je drvo koje bi se zatim oblagalo u neki drugi materijal, odnosno u kožu, pergamentu ili platno (tkaninu).

Drvene pločice rezale su se direktno iz debla okomito od slijeda godova, kao što je prikazano na slici 9. Drvo se rezalo u tom smjeru jer je to sprječavalo da se drvo kasnije iskrivi ili smanji zbog vlage ili zbog promjene vlažnosti zraka. U Engleskoj se najčešće koristilo drvo

⁸⁸ Usp. Parisi, Paul. Nav. Dj. Str. 12.

hrasta, dok je u Italiji najpopularnija bila bukva. Kasnije se koristilo i drvo breze, jele, kestena, javora, topole, borova i oraha.⁸⁹

Slika 9. Način dobivanja drvenih pločica⁹⁰

Platneni uvezi postali su standard tek u 19. stoljeću, a prije toga se dosta često koristio baršun koji je ponekad bio ukrašen vezom.⁹¹ U baršun su uglavnom bili uvezani mali molitvenici i njima slične knjige.

Koža je također jedan od materijala koji se često koristio prilikom uvezivanja knjiga, a da bi se mogla koristiti morala se prvo obraditi. Proces obrađivanja kože zove se štavljenje. Kako bi se koža dobro obradila morala se namakati u vodi, a zatim bi se stavljala u otopinu vapna koja bi opustila dlaku koja se onda mogla ostrugati s tupim nožem. Vapno u kojem bi se koža namakala opustila bi i vlaknastu strukturu kože. Druga strana kože također bi se strugala tupim nožem kako bi se očistila od nečistoća, masnoće, prljavštine i sl. Namakanjem kože u otopini vapna zapravo bi se dobivao pergament, dok se koža koja se koristila za uvezivanje knjiga dobivala tretiranjem sirove kože s različitim štavilima. Nakon što je koža bivala očišćena rezali su se dijelovi koji nisu bili dovoljno dobri da bi se upotrebljavali. No, obrada nije tu završavala jer

⁸⁹ Usp. Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. URL: <http://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2013/07/bookbinding-booklet.pdf> (2014-03-10)

⁹⁰ Usp. Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. Nav. Dj. Str. 8.

⁹¹ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Understanding and Caring for Bookbindings, 2006. URL: <http://www.bl.uk/blpac/pdf/bookbindings.pdf> (2014-03-19)

koža prilikom štavljenja gubila pokretljivost i gipkost. Kako bi joj se povratila gipkost, koža se još ispirala i dodatno zamašćivala životinjskom masti čime se dobivala zadovoljavajuća savitljivost.⁹² Kada bi se postigla određena savitljivost, koža je bila spremna za oblaganje drvenih pločica i uvezivanje knjige. Prerađivane su razne vrste kože od pitomih i divljih životinja, teladi, koza, zečeva, ovaca i sl. Najčešće korištena koža bila je teleća, dok se malo manje koristila ovčja koža, koja unatoč tome što je bila jeftina nije naišla na popularnost jer se brzo kidala.⁹³ Ovčja koža uglavnom se koristila za imitaciju vrjednijih vrsta koža te za jednostavnije kožne uveze i jeftinije proizvode knjigoveške galanterije.⁹⁴ Teleća je koža meka koža, biljno štavljena te je čiste i glatke površine, a najpopularnija je bila za skromnije ukrašene uveze.⁹⁵ Kozja koža koristila se za knjige koje su se smatrale najboljima i najvrjednijima. Ova koža bila je jako sjajna i bogata vlaknima koji su joj davali čvrstoću. Kozja koža češće se naziva *maroken* kožom.⁹⁶

Pergament je koža za pisanje koju su Asirci znali prerađivati i koristiti još u prvom stoljeću naše ere. Iako su ju Asirci već poznavali postoji dodatak tome koji govori kako je prerada pergamenta otkrivena u Maloj Aziji.⁹⁷ Nakon što je u tom gradu zbog zabrane uvoza papirusa ponestalo materijala na kojemu bi se pisalo počelo se tražiti postupke za preradu kože koja bi im omogućila pisanje po njoj. Kada je koža pokazala traženu kvalitetu dobila je ime pergament, po gradu Pergamu, koji je dugo vremena bio centar proizvodnje. Kako bi se dobio kvalitetni pergament, koža se nekoliko dana namače u vreloj vodi kako bi se lakše uklonile dlake i ostaci tkiva. Skidanje dlake omogućeno je pomoću polumjesečastih noževa kojima bi se strugalo po koži. Zatim se koža ispirala i rastezala na posebne ramove kako bi se osušila. Sušenjem završava prerada. No, kada su željeli ljepšu, ravniiju i tanju površinu za pisanje provodili su i završnu obradu. Završna obrada podrazumijevala je doradu na više načina: trljanjem kredom, krečom, plovućcem ili nečim drugim.⁹⁸ Što je koža bila tanja, odnosno što je životinja bila mlađa, pergament je bio tanji, ali i skuplji. Također, na kvalitetu pergamenta utječu osobine i porijeklo kože. Ukoliko koža nije bila svježja, nije se mogao proizvesti dobar

⁹² Usp. Radosavljević, Vera. Konzervacija i restauracija: arhivske i bibliotečne građe muzejskih predmeta od tekstila i kože. Beograd: Arhiv Srbije; Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2000. Str. 383.

⁹³ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Nav. Dj.

⁹⁴ Usp. Mesaroš, Franjo. Nav. Dj. Str. 135.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Nav. Dj.

⁹⁷ Usp. Radosavljević, Vera. Nav. Dj. Str. 220.

⁹⁸ Isto. Str. 225.

pergament, a ukoliko je bila debela, nije se mogao dobiti dobar pergament. Zbog drugačije prerade pergament je otporniji od kože na proces oksidacije i nailazimo na njegovu stabilnost prema sumporovom dioksidu. No, vrlo je osjetljiva na promjenu temperature i relativne vlažnosti zraka te takve promjene mogu izazvati velike deformacije pergamenta. Kako se pergamentni uvezi ne bi oštetili potrebno ih je čuvati na primjerenim mjestima koja će ih zaštititi od opasnih utjecaja.

4. Uvezivanje s aspekta zaštite knjige

Zaštita knjiga na prvi je pogled vrlo jednostavan pojam koji ne zahtijeva puno razmišljanja i rasprava. Međutim, ovaj pojam za sobom povlači mnoga pitanja na koja je teško dati objektivni odgovor. Iz same definicije knjižnice – ustanova koja prikuplja, čuva i daje građu na korištenje⁹⁹ - možemo vidjeti da je zaštita knjiga zapravo vrlo bitan pojam kojeg treba dobro razmotriti te ga promatrati u zajedništvu sa svim ostalim funkcijama knjižnice, odnosno informacijske ustanove u kojoj se čuva. Pitanja koja se postavljaju su sljedeća: zašto je potrebno štititi knjige? Od koga i čega ih treba zaštititi i kako? Na prvo pitanje može se dati jednostavan odgovor jer knjige treba štititi kako bi se kulturna baština očuvala i za buduće generacije, treba ju štititi od propadanja i gubitka njezine primarne funkcije, a to je čitljivost i prenošenje informacija¹⁰⁰. Odgovor na drugo pitanje nije zaštita knjiga od korisnika ili osoblja koje rukuje s knjigama jer to ne bilo smisleno; ako knjižnica postoji tu da bi davala korisnicima knjige na korištenje onda ih se ne može od njih štititi, a isto tako se ne može štititi ni od osoblja koje svakodnevno radi s tom građom. Odgovor je na ovo pitanje da knjige i knjižničnu građu općenito treba zaštititi od propadanja pod utjecajem vremenskih i prostornih čimbenika. Zaštita od vremenskih i prostornih utjecaja vrlo je važna za temu ovog rada jer se ovdje radi o jako starim knjigama važnim za cjelokupnu svjetsku kulturnu baštinu koje je potrebno zaštititi na najbolji mogući način jer se one nalaze među najkrhijom građom. No, s obzirom da se tema rada bazira na uvezivanju knjiga tako će se i u ovom poglavlju prvenstveno promatrati uveze s aspekta zaštite knjige jer su zapravo korice i hrbat dijelovi knjige koji ju štite. Ukoliko se na knjizi ošteti

⁹⁹ Usp. Hasenay, Damir... [et al.]. Uloga ispitivanja stanja fonda u zaštiti knjižničnih zbirki. // Knjižničarstvo, 1-2 (2007-2008), 2011. Str. 84.

¹⁰⁰ Usp. Hasenay, Damir.; Krtalić, Maja. Terminološki i metodološki aspekti u proučavanju zaštite stare knjižnične građe. // Libellarium 1, 2 (2008), str. 204.

uvez, to automatski postaje prijetnja i sadržaju knjige. Otkinute korice ili hrbat mogu dovesti do labavih stranica koje se mogu lako odvojiti od ostatka knjižnog bloka. Ukoliko su knjige jako oštećene, često se ponovno uvezuju kako bi se na taj način zaštitile od daljnjeg oštećivanja. Postoji nekoliko vrsta najčešćih oštećenja uveza, a to su oštećenja na rubu hrpta, oštećenja u šivanju, fizička oštećenja ili ogrebotine na koricama, oštećenja pergamentnih i kožnih uveza i posebna oštećenja kod uveza od tkanine ili papira.¹⁰¹ Kod pergamentnih uveza može doći do dimenzionalnih promjena te tako mogu postati izobličeni, pogotovo ako su knjige takvog uveza izložene u toplim i suhim vremenskim uvjetima. Na kožnim uvezima može doći do pojave plijesni. Uvezi od tkanine mogu promijeniti boju, izblijediti ili se mehanički oštetiti. Papirni uvezi, često napravljeni od kiselinskih materijala mogu postati krhki i lomljivi. Mnoga oštećenja najviše nastaju samim korištenjem knjiga, njihovim čitanjem, rukovanjem, micanjem s jedne police na drugu te čak i prilikom fotokopiranja i skeniranja knjige ukoliko se s njom ne postupa na pravilan način. Način na koji se knjige slažu na police isto tako može dovesti do oštećenja ako nisu pravilno posložene uspravno jedna do druge. Naravno, i klimatski uvjeti mogu na određeni način naštetiti knjigama, pogotovo visoke temperature, atmosferska zagađenja, prevelika vlažnost zraka u prostoriji u kojoj su knjige pohranjene i sl.¹⁰² Oštećenja mogu nanijeti i razni kukci i glodavci koji se hrane materijalima od kojih su knjige sačinjene. Kako bi se spriječila takva oštećenja vrlo je važno poduzeti preventivne mjere koje će pomoći u zaštiti knjiga. Mnoge knjige napravljene su od materijala koji u sebi imaju kemikalije koje vode do propadanja bez obzira na uvjete u kojima su te knjige pohranjene. To su uglavnom knjige iz ranijih stoljeća koje su uvezane u pergament i kožu.¹⁰³ Kao što je već ranije rečeno, oštećenja na knjigama mogu se minimalizirati dobrim preventivnim mjerama: pravilno rukovanje knjigama, držači za knjige, pohrana i pravilno stavljanje na police, fotokopiranje i skeniranje, odgovarajući klimatski uvjeti, zaštita od svjetla, čišćenje prostorija i polica gdje se nalaze knjige, kreiranje i upotreba surogata za stare knjige i sl.¹⁰⁴ Znanja o pravilnom rukovanju knjigama jednako su važna kako za osoblje informacijske ustanove tako i za njezine korisnike jer ukoliko se korisnike ne educira o načinima pravilnog rukovanja oni mogu nanijeti štetu knjigama, a da toga nisu ni svjesni. Ukoliko se radi o starijim i osjetljivijim knjigama važno je znati da je tada potrebno nositi rukavice jer se u koži

¹⁰¹ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Nav. Dj. Str. 9.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto. Str. 10.

¹⁰⁴ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Nav. Dj. Str. 10-12.

nalaze kiseline i masti koje dugoročno mogu ostaviti tragove na knjigama. Rukavice se preporučuju pogotovo kada se koriste knjige koje imaju uvez od tkanine ili ukoliko imaju ukrase od metala koji u dodiru s kožom nakon nekog vremena mogu korodirati. Kod slaganja i pohranjivanja knjiga na policu važno je koristiti držače koji će knjige držati u uspravnom položaju kako se knjige ne bi nagnule u stranu i tako oštetile uvez knjige, odnosno korice i hrbat. Police na koje se knjige pohranjuju moraju biti pravilne veličine kako bi knjige uopće mogle uspravno stajati bez da zapinju za gornji dio police. Velike knjige (preko 40cm visoke) treba postavljati vodoravno jednu na drugu, ne više od tri komada.¹⁰⁵ Fotokopiranje i skeniranje knjiga može nanijeti ozbiljnu štetu jer se knjige prilikom ovakvih radnji otvaraju pod kutom od 180°. U praksi je kut od 120° najveći pod kojim se većina knjiga može otvoriti, a tek nekolicina se može otvoriti pod kutom od 180°, a da se pri tome ne ošteti. Knjige s čvrstim i zategnutim uvezom bi se trebale otvarati pod kutom od maksimalno 90°. Kako bi se ovakva oštećenja izbjegla, idealno bi bilo koristiti strojeve za fotokopiranje i skeniranje koji ne zahtijevaju da je knjiga otvorena pod tim kutom, tzv. *book-friendly copiers*.¹⁰⁶ Odgovarajuće klimatske uvjete potrebno je održavati za svaku vrstu materijala jer nijednom od njih ne odgovaraju baš isti uvjeti. Kožni su uvezi poprilično osjetljivi na visoku relativnu vlažnost (može doći do razvoja plijesni) i velike i nagle promjene u vlažnosti zraka (može uzrokovati skupljanje ili proširenje materijala). Niska relativna vlažnost zraka (ispod 40%) može kod kože smanjiti fleksibilnost i učiniti ju lomljivom.¹⁰⁷ Pergament je posebno osjetljiv na visoke temperature i vlažnost zraka i ukoliko se nalazi u lošim klimatskim uvjetima može doći do velikih promjena u njegovoj strukturi. Osim odgovarajućih klimatskih uvjeta koje treba stalno nadzirati i kontrolirati, isto tako važna je i zaštita svih vrsta materijala od svjetla. Prevelik utjecaj svjetla na materijalima može dovesti do promjene boje, stoga prostorije u kojima se nalazi knjižna građa treba zaštititi od direktnog utjecaja prirodnog svjetla tako što će se na prozore staviti zastori ili rolete. Umjetna svjetla u prostoriji trebaju se isključiti ukoliko se u prostoriji ne boravi. Prostorije u kojima se drži knjižna građa treba redovito čistiti od prašine i prljavštine te provjeravati ima li glodavaca ili kukaca. Osim ovih preventivnih mjera za jako stare i osjetljive knjige, mogu se izraditi i koristiti surogati kao što su mikrofilmovi, digitalne kopije, faksimili i sl. te tako spriječiti njezino daljnje oštećivanje. Moguće je i korištenje kutija, omota i podloga za knjižnu građu kako bi se ona

¹⁰⁵ Usp. Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Nav. Dj. Str. 11.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto. Str. 12.

dodatno zaštitila od daljnjeg propadanja ili kako bi se zaštitila dok ne dođe u ruke konzervatora. Kutije služe kao zaštita protiv promjena u temperaturi i vlažnosti zraka te će kutija osigurati i zaštitu od prašine, atmosferskih zagađenja i svijetla.

Preventivne mjere i zaštita knjižne građe svakako će smanjiti rizik od budućeg propadanja, no u nekim slučajevima oštećenja se ne mogu spriječiti pa mnoge knjige zahtijevaju konzervaciju. Knjiga može biti konzervirana na mnogo načina, čak i ako su korice i hrbat otkinuti ili ako sami uvez ne drži više knjižne slogove zajedno. Knjiga se može ponovno uvezati te se korice i hrbat isto tako mogu ponovo pričvrstiti. Korice se mogu pričvrstiti dodavanjem platnene trake duž hrpta, širine veće od samog hrpta kako bi se traka mogla prinijeti i na korice. Nakon konzervacije knjiga se može čuvati u kutiji namijenjenoj posebno za nju kako bi se spriječila buduća oštećenja. Najbolja praksa, kada je u pitanju konzerviranje knjiga, je da knjiga ostane što je više moguće u svom originalnom stanju, odnosno da se ostavi što više originalnog materijala i strukture. Mnoge knjige iz starijih stoljeća danas je dosta teško preventivno zaštititi s obzirom da se nisu pravilno čuvale nakon što su napisane i uvezane, bivale su izgubljene vremenom, zabačene i zapuštene pa su se tako i oštetile, a sve su naravno sazdane od materijala koji moraju biti čuvani u kontroliranim uvjetima. Također su mnoge knjige imale na sebi metalne kopče od željeza koje je s vremenom oksidiralo te zahrđalo i ostavilo mrlje na papirima. Mnoge metalne kopče napravljene su od kovačkog željeza koje je nešto lošije kvalitete pa tako željezo napukne.¹⁰⁸ No, zanimljivo je naglasiti da su te kopče prvenstveno bile stavljane na knjige u službi zaštite, pogotovo na velike srednjovjekovne kodekse. Kopče su se učvršćivale za gornji i donji dio korica te su se čvrsto zatvarale kako bi se spriječilo iskrivljavanje pergamenta u knjižnom bloku ukoliko je vlažnost zraka bila prevelika u prostorijama u kojima su se ove knjige čuvale.¹⁰⁹ Neke kodekse iz starijeg doba oblagalo se kožnim remenom ili kožnom vrpcom, pogotovo ako su korice bile mekane pa se na njih nisu mogle stavljati kopče. Kožne vrpce, a ponekad i platnene, učvršćivale su se na gornjem i donjem dijelu korice te se vezale u sredini korica.¹¹⁰ Za neke kodekse koji su bili manjeg formata, uglavnom kasnog srednjeg vijeka, izrađivale su se posebne kožne torbice koje su bile spojene s koricama kao dodatna zaštita. Knjige su se jednostavno spuštale u torbicu ili vadile iz nje što se pokazalo praktičnim na

¹⁰⁸ Usp. Kozjak, Igor. Konzerviranje i restauriranje uveza na rukopisu *Liber antiphonarius ecclesiae Zagrabienensis* MR 1 Marulićeve metropolitanske knjižnice u Zagrebu. // Arhivski vjesnik 55 (2012), str. 241.

¹⁰⁹ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 88.

¹¹⁰ Isto.

putovanjima i šetnjama. Na vrhu torbice obično se nalazio prsten koji se mogao provući kroz pojas vlasnika.¹¹¹ Knjige koje su imale takve torbice uglavnom su bile molitvenici, brevijari i časopisi manjeg formata namijenjeni osobnoj uporabi. Ovakve knjige uglavnom su se koristile u razdoblju kasne gotike te dijelom renesanse (oko 1350.-1550.) te ih u cijelom svijetu nije sačuvano više od 25 komada.¹¹² Kožne torbice prestale su se koristiti u 16. i 17. stoljeću kada su se knjige počele slagati okomito na police pa su postale smetnja.

5. Povijest uvezivanja knjiga u Hrvatskoj

5.1. Kratka povijest knjige u Hrvatskoj

Povijest Hrvatske bogata je kulturno-povijesnim knjigama iz svih vremena i to zahvaljujući mnogim povijesnim zbivanjima i miješanju različitih naroda i kultura na ovim prostorima. O bogatoj kulturno-povijesnoj baštini svjedoče brojni nalazi kako mnogih spomenika tako i knjiga nastalih na hrvatskom tlu. Najstarija pronađena knjiga (kodeks) hrvatskog srednjovjekovlja potječe iz otprilike 8. stoljeća, s tim da sadrži umetke iz vremena od 10. do 13. stoljeća, a naziva se *Splitski evanđelistar* (*Evangeliarium Spalatense*).¹¹³ Ova knjiga nastala je u skriptoriju najstarije poznate knjižnice na tlu Hrvatske koja se nalazila u splitskoj Katedrali. Skriptorij je osnovan otprilike nešto prije nastanka samog *Splitskog evanđelistara* (između 7. i 8. stoljeća), a u njemu su se prepisivale knjige za potrebe novoosnovane Splitske biskupije.¹¹⁴ Nešto bogatija knjižna građa potječe iz kasnijih stoljeća hrvatske povijesti iz vremena kada su se počeli osnivati samostani benediktinaca i kada su se u sklopu njih pootvarali brojni skriptoriji u kojima se vršilo prepisivanje mnogih liturgijskih knjiga. Jedan od najaktivnijih i najplodnijih dalmatinskih skriptorija djelovao je u samostanu sv. Krševana u Zadru, utemeljen vjerojatno u 10. stoljeću, a doživio je svoj najveći uspjeh u 11. i 12. stoljeću.¹¹⁵ Ovaj je samostan, zahvaljujući migraciji kodeksa, svoj utjecaj proširio i na mnoge druge priobalne i otočne skriptorije. Gotovo svi sačuvani kodeksi i njihovi fragmenti iz navedena dva stoljeća imaju raskošne uveze oslikane bogatim inicijalima i minijaturama u kojima prevladava utjecaj

¹¹¹ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 88.

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto. Str. 217.

¹¹⁴ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 234.

¹¹⁵ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 218.

bizantske umjetnosti. U Zagrebu je sačuvan jedan od najstarijih kodeksa zagrebačke Crkve koji je nastao u Splitu, a sastoji se od dviju različitih knjiga – *Passionale* i *Tractatus de psalmo CXIX*.¹¹⁶ Osim ovog, u Zagrebu je sačuvano još nekoliko važnih liturgijskih kodeksa koji su tamo stigli iz ugarskih, francuskih, odnosno dalmatinskih samostanskih skriptorija. Jedan je od najvrjednijih evanđelistar *Evangeliarium* (MR 153) iz 11. stoljeća, nastao vjerojatno u Francuskoj.¹¹⁷ Tijekom 13. i 14. stoljeća, odnosno u razdoblju gotike (kasni srednji vijek) knjige se najviše proizvode u domaćim skriptorijima i pisarnicama iako ih se mnogo uvozi i iz inozemstva. Glavna mjesta opremanja kodeksa su još uvijek franjevački, dominikanski i pavlinski samostani, dok benediktinski samostani polako gube na važnosti. Najpoznatiji sačuvani kodeks na hrvatskom tlu iz doba gotike je *Trogirski evanđelistar*, napisan 1228. godine najvjerojatnije u dominikanskom samostanu sv. Ivana u Trogiru, a uvez mu je oslikan većim brojem minijatura vrsne izrade.¹¹⁸ No, najljepši kodeksi stvoreni su u Zagrebačkoj biskupiji u sklopu njezine prepisivačke (iluminatorske) radionice krajem 15. stoljeća. Ti kodeksi bili su izrađivani po narudžbi u skladu s ukusom i ekonomskom moći naručitelja (zagrebački biskupi). Kada se u Hrvatskoj pojavljuje tiskarstvo knjige koje se tiskaju istog su karaktera kao i one rukopisne – djela liturgijskog, nabožnog i vjerskog kao što su misali, brevijari, psaltiri, molitvenici i sl. Hrvatski prvotisak *Misal po zakonu Rimskog dvora* tiskan je 22. veljače 1483. godine, po nekim pretpostavkama tiskan u Veneciji, a po nekim u ličkom Kosinju, no nažalost ne zna se za sigurno. Dolaskom 16. stoljeća, tiskarstvo u Europi doživljava procvat, no u to vrijeme hrvatska kultura biva svedena na minimum te su mnogi autori prisiljeni objavljivati svoje knjige u inozemstvu. Inkunabule na hrvatskom jeziku tiskaju se u Italiji, ponajprije u Veneciji koja je u to doba bila jedno od najvećih središta europskog tiskarstva.¹¹⁹ Iz venecijanskih tiskara izlaze mnoga djela poznatih hrvatskih humanista i renesansnih pisaca kao što su Marulić, Držić, Gučetić, Hektorović, Lucić i Zoranić, ali i jezikoslovaca i prirodoslovaca Fausta Vrančića, Marina Getaldića i dr. Knjige hrvatskih autora nastavljaju dolaziti iz inozemstva i tijekom 17. stoljeća pa sve do sredine 18. i to i dalje najviše iz Venecije koja uglavnom pokriva priobalnu Hrvatsku.¹²⁰ Naravno, osim Venecije prisutni su i drugi gradovi u kojima su hrvatski autori tiskali svoje knjige – Rim, Beč i Graz. Razlog zašto su tiskare izostajale

¹¹⁶ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 222.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto. Str. 227.

¹¹⁹ Isto. Str. 241-242.

¹²⁰ Usp. Pelc, Milan. Nav. Dj. Str. 249.

s hrvatskih prostora nedostatak je konkurentnosti venecijanskim tiskarama. Naime, venecijanske tiskare imale su opremu za sve vrste tiskopisa od glagoljskih i ćiriličnih do gotičkih, latinskih, grčkih te čak i arapskih. Osim toga, nadzirali su tiskarski i knjižarski obrt, a eventualno otvaranje nove tiskare bilo je dopušteno samo uz posebne uvjete. Iako su neki i dobili dozvole da se tiskare otvore i na hrvatskim prostorima, to je zapravo bilo neekonomično jer potražnja za knjigom nije tada bila velika te je autorima bilo jednostavnije otići u Veneciju ili neki drugi grad i tiskati svoje djelo.

5.2. Knjigoveštvo srednjeg vijeka i renesanse u Hrvatskoj

O knjigoveštvu u različitim stoljećima srednjeg vijeka mnogo se više doznalo iz samih knjiga koje su ostale sačuvane, negoli iz pisanih izvora. U ranom srednjem vijeku, ali i u kasnome kada se knjiga proizvodila gotovo samo unutar samostanskih skriptorija u praksi je bilo da se knjige tamo i uvezuju s obzirom da su se tamo prepisivale i iluminirale. Dokaz za to pronađen je u arhivskim ispravama iz 14. i 15. stoljeća i kojima se spominju imena knjigoveža.¹²¹ Tada se profesija knjigoveštva odvaja i u poseban obrt i obavlja se izvan crkvenih ustanova. Uvezivanje knjiga u Hrvatskoj se nije previše razlikovalo od drugih europskih zemalja, osim što su njihovi uvezi bili puno bogatiji i raskošniji jer su i naručitelji knjiga bili imućniji pa su mogli tražiti knjige sa zlatnim i srebrnim detaljima te dragim kamenjem. Ako se slučajno i našlo takvih knjiga u Hrvatskoj, one su već u srednjem vijeku i kasnije završile u zapadnoeuropskim knjižnicama.

Knjige koje su sačuvane u Hrvatskoj uglavnom potječu iz 11. i 12. stoljeća, a samo rijetke imaju originalne uveze koji su uglavnom bili skromni od kože, platna ili ljepenke.¹²² U Splitskoj katedrali čuva se primjerak evanđelistara iz prve polovice 12. stoljeća čije su korice načinjene od drvenih dasčica obloženih kožom i srebrnim djelomično pozlaćenim oplatama u koje je ugraviran lik Krista na prijestolju i lik Bogorodice s Djetetom u naručju.¹²³ U Splitskoj katedrali čuva se još i *Rimski misal*, također iz tog stoljeća, čiji je uvez ukrašen srebrnim oplatima s figuralnim prikazima. Osim raskošnih uveza, u Hrvatskoj ima dosta sačuvanih

¹²¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga I: srednji vijek. Zagreb: Školska knjiga, 2004. Str. 134.

¹²² Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 135.

¹²³ Isto. Str. 136.

kodeksa sa skromnijim uvezima. Skromni kodeksi uvezani su u dvije drvene dašćice te međusobno spojene remenjem. Sličan uvez nalazi se na pontifikalu negdje s početka 13. stoljeća, a čuva se u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu kao i misal pisan beneventanom iz 12. stoljeća.¹²⁴ Jednostavni uvezi pojavljuju se i u kasnijim stoljećima srednjeg vijeka te se iz tog razloga ne zna zasigurno koji su od uveza originalni, ali može se pretpostaviti da se originalni uvezi nalaze na onim knjigama koje se nisu često koristile u liturgiji već samo u svečanim prigodama.

Iako su opisi uveza u popisima knjiga jako rijetki, šturi te se najčešće odnose na knjige koje su bile vrijednije i raskošnije pa su tako i zaslužile da ih se opiše, opisi ipak postoje te su vrijedan izvor informacija. U najstarijem sačuvanom popisu knjiga zagrebačke katedrale iz 1394. godine spominje se nekoliko knjiga koje su bile uvezane i umjetnički ukrašene, a među njima je evanđelistar čije su korice bile od čistog srebra, sa slikama raspela i Blažene Djevice Marije.¹²⁵ U istom popisu spominje se i Manual čije su korice bile presvučene crvenom svilom, a sa svake strane je imao i po pet srebrnih zakovica s pozlaćenim figuricama i tri srebrne kopče.¹²⁶ U popisu se spominju i mnogi drugi uvezi, kao na primjer benediktional čije su korice na jednoj strani bile obložene srebrnom oplatom sa slikom svetog kralja Stjepana te nešto skromniji uvezi kao što je jednostavni uvez od bijele pergamene.¹²⁷ Osim popisa knjiga iz zagrebačke katedrale, postoji još jedan koji se čuva u benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru iz 1449. godine, a posebno je zanimljiv jer sadrži podatke o vrsti uveza za gotovo sve popisane knjige.¹²⁸ Navodi se da su mnoge knjige imale drvene dašćice presvučene crvenom, crnom ili bijelom kožom, a neke su bile presvučene i tkaninom. Osim popisa knjiga s opisanim uvezima sačuvanih u katedralama i samostanima, postoje razni popisi i privatnih vlasnika koji su svoje kodekse oporučno ostavili svojim nasljednicima. Zadarski trgovac Mihovil u svom je popisu davao dosta opširne opise kodeksa i njihovih uveza te tako opisuje kodeks od jareće kože s drvenim koricama obloženim zelenom kožom s izdignutim zakovicama od pozlaćenog bakra i s četiri kopče.¹²⁹ Razlozi su bogatih opisa knjige lakše identificiranje knjige te sigurnost da netko neće otkinuti vrijedne korice, koje su ponekad čak bile vrijednije od sadržaja same knjige. Iz samih opisa može se

¹²⁴ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 136

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto. Str. 137.

zaključiti da su dio gotovo svakog uveza bili metalni ukrasi, zakovice i kopče, no mnogi knjigoveže nisu znali izrađivati metalne dijelove pa se njihova izrada prepuštala raznim majstorima, najčešće zlatarima. Majstori zlatari mogli su, ako je naručitelj to želio, obložiti knjigu metalnim ukrasnim pločicama koje su mogle pokrivati i prednju i stražnju stranicu korica. Ako su knjige bile uvezane tamo gdje su i napisane, to je vjerojatno značilo da su i metalni dijelovi djelo domaćih majstora.¹³⁰ Mnogi ukrasi s knjiga kasnije su bili upotrebljavani za nove knjige jer su uglavnom ukrasi nadživjeli knjigu koju su ukrašavali. Notar Antun Ghericeo je tako u 18. stoljeću uvezao svoje notarske knjige u drvene korice obložene kožom i ukrašene utisnutim gotičkim ukrasom.¹³¹

Marija Malbaša, viša knjižničarka u Muzeju Slavonije u Osijeku 50-ih godina prošlog stoljeća¹³², u svojem kratkom članku iz Osječkog zbornika „*Knjigoveštvo 16. Stoljeća ilustrirano primjercima iz muzejske biblioteke u Osijeku*“ navodi i opisuje 12 primjera knjiga i njihove uveze koji se ističu svojom ljepotom i svojim specifičnostima. Neki od tih primjera spominju se i u katalogu „*Tiskopisi XVI. stoljeća iz riznice Muzeja Slavonije u Osijeku*“ kojeg je objavila mr. sc. Marina Vinaj, voditeljica Odjela muzealnih tiskopisa u Muzeju Slavonije u Osijeku. Katalog je napravljen po uzoru na istoimenu izložbu priređenu u Muzeju Slavonije. U sklopu izložbe predstavljena je brojna knjižna građa koja se čuva u fondu Muzeja i to knjižna građa iz spomeničkog fonda Knjižnice Prandau-Normann, Gimnazijske knjižnice i Knjižnice obitelji Weissmann iz 16. stoljeća. Katalog donosi uvodne tekstove o građi navedenih knjižnica koje se čuvaju kao dio ukupnog fonda, a sam kataloški dio donosi detaljne opise i slike 94 jedinice koje su grupirane prema mjestu njihove izrade (Italija, Švicarska, Njemačka, Francuska i Španjolska). U katalogu se navode i primjeri koje je Marija Malbaša navela u svojem članku tako da će se navesti opisi knjižne građe i jedne i druge autorice.

Prvi je primjer kojeg navodi Marija Malbaša uvez latinskog prijevoda Novog zavjeta od Erasma Rotterdamskog tiskan u Baselu (Švicarska) 1522. godine kod Johana Frobeniusa.¹³³ Drvene korice ove knjige presvučene su goveđom kožom te su na sva tri ruba koso stanjene na dužini od 5cm te su ta mjesta služila za pričvršćivanje metalnih kopči i okova. Dekoracija slijepim tiskom rađena je sitnim pečatima i srpolikim pečatom na čijem je rubu ugraviran

¹³⁰ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 137.

¹³¹ Isto.

¹³² Essekeri: dobrodošli u svijet najpoznatijih Essekera. URL: <http://essekeri.hr/bio/68-marija-malbaša> (2014-06-20)

¹³³ Usp. Malbaša, Marija. *Knjigoveštvo 16. Stoljeća ilustrirano primjercima iz muzejske biblioteke u Osijeku*.// Osječki zbornik / glavni i odgovorni urednik Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 1958. Str. 254.

ornament. Ova je knjiga dosta mala tako da knjigoveža zapravo nije namjeravao na nju staviti okove, već je taj dio zadržao samo za dekoraciju te na knjigu stavio samo male kopče na prednjoj strani.¹³⁴ Na predlistu i zalistu nalaze se ex librisi vlasnika – grb obitelji Keller i grb obitelji Malchamps.¹³⁵ Marina Vinaj također navodi da je ovaj prijevod Novog zavjeta bio restauriran. Sljedeći primjer uvez je Vergilija tiskanog također u Baselu 1546. godine na kojem su istovremeno bili upotrjebljeni i gotički i renesansni motivi za dekoraciju slijepim tiskom na smeđoj telećoj koži.¹³⁶ Naslov djela urezan je na prednjoj strani korica te su konture slova ispunjene crnom bojom. Na prednjim koricama u gornjem horizontalnom polju utisnuto je *Vergilivs*.¹³⁷ Vanjska bordura korica ukrašena je ornamentom koji je sastavljen od gotičkog lisnatog stabla, psa u trku i ženskog poprsja u srednjovjekovnom kostimu. Otisnute su i dvije paralelne ornamentne pruge s likovima proroka na srednjem četverokutu kodeksa, a na hrptu između vezova nalazi se geometrijski ornament; knjiga se zatvara kopčama.¹³⁸ Hrbat ovog primjera podijeljen je u četiri polja s florealnim ornamentima.

Godine 1569. tiskano je djelo Cicerona u Strassbourgu (Njemačka) te uvezano u već potamnjenu svinjsku kožu.¹³⁹ Bordura ovog kodeksa sastavljena je od portretnih glava u medaljonima i stiliziranog bilja, dok je sredina otisnuta pločastim pečatom koji prikazuje Abrahamovu žrtvu. Na uvezu je otisnuta 1573. godina te inicijali vlasnika G. V. L., a na unutarnjem rubu korica otisnuta je također ornamentna uska pruga.¹⁴⁰ Hrbat ovog primjerka podijeljen je sponama u 5 polja. Osim ovog izdanja postoji još jedno iz tiskare J. Oporina iz 1550. godine, također iz Basela, čije su korice od tvrdog kartona presvučene u svinjsku kožu, a hrbat mu je ukrašen sitnim pečatima.

Još je jedan zanimljiv primjerak *Praecepta morum ae vitae Joahima Camerarija* tiskan u Leipzigu (Njemačka) 1554. godine te uvezan drvenim koricama obložene svinjskom kožom dekorirane slijepim tiskom.¹⁴¹ Na pečatnom valjku navedena je godina 1543., a na vanjskoj

¹³⁴ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj. Str. 254.

¹³⁵ Usp. Vinaj, Marina. Tiskopisi XVI. stoljeća iz riznice Muzeja Slavonije u Osijeku. Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 2007. Str. 42.

¹³⁶ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj.

¹³⁷ Usp. Vinaj, Marina. Nav. Dj. Str. 45.

¹³⁸ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto.

ornamentnoj prugi nalaze se alegorijske figure s natpisima Fides, Iustitia, Charitas, Spes.¹⁴² Na naslovnoj stranici nalaze se ex librisi ranijih vlasnika – Wolfganga Xvoruma, Georgiija Weinda i Bibliotheca PF: Trinatariorum Vi(ena).¹⁴³

Knjiga koja prikazuje život i rad Martina Luthera tiskana je u Nürnbergu 1580. godine te je uvezana u svinjsku kožu na drvenim koricama.¹⁴⁴ U vanjskom okviru korica prikazani su likovi evanđelista s natpisima, dok je sredina ispunjena s tri paralelne pruge, od kojih dvije imaju ornament od biljnih elemenata, a jedna sitne stilizirane listiće; pojedine pruge odvojene su jedna od druge trostrukim linijama.¹⁴⁵

Grčki je prijevod evanđelja nažalost bez prednje korice, odnosno bez naslovne stranice, no na hrptu nalaze se sitni pečati te je na uvezu otisnuta 1556. godina.¹⁴⁶ Okvirnu borduru čine alegorije kršćanskih vrlina s natpisima *Charitas*, *Fades*, *Spes*, biljni spojni motivi i u medaljonima glave s natpisima *Iustitia*, *Prudentia* i *Superbia*.¹⁴⁷

U svinjsku kožu uvezani su i *Dijalozi Luciana Samosatensis*-a na drvenim koricama u čijoj se sredini nalazi geometrijski ornament. U okvirnoj borduri nalaze se portretne glave u medaljonima s natpisima *Erasmus Ro*, *Melanchton*, *Ioannes Hus* i *Martin Lu*. Na uvezu je otisnuta 1555. godina, a hrbat je ostao potpuno nedekoriran.¹⁴⁸

Godine 1592. u Frankfurtu su tiskani *Plutarchovi životopisi* i to u 3 sveska, a postoje u dva različita uveza.¹⁴⁹ Na prvom uvezu u sredini se nalazi utisnut lik Salvatora oko kojeg teče pruga s latinskim natpisom, dok je na stražnjoj strani lik Boga s mrtvim Kristom na koljenima, također uz latinski natpis. Oko obje slike po rubu je otisnuta ornamentna pruga s biljnim motivima i glavama u medaljonima. Na hrptu su vidljivi tragovi konaca kojima se knjiga mogla stegnuti, no konopci nisu sačuvani. Na prednjim koricama u gornjem vodoravnom polju nalazi se oznaka vlasnika T. B. L., a u donjem nalazi se godina 1592.¹⁵⁰ Drugi uvez na gornjem dijelu korica ima u velikom četverokutu grb Svetog Rimskog Carstva, dok na donjem dijelu korica ima

¹⁴² Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj. Str. 254.

¹⁴³ Usp. Vinaj, Marina. Nav. Dj. Str. 65

¹⁴⁴ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj str. 254-255.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Isto. Str. 255.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Usp. Vinaj, Marina. Nav. Dj. Str. 55

grb saskog izbornog kneza. Na prednjim koricama u vodoravnom dijelu je oznaka vlasnika M. V. A., a u donjem dijelu otisnuta je godina 1603.¹⁵¹

Zanimljivo uređen uvez ima i jedna obrada i komentar *Justinijanovog zakonika* koji je tiskan u Lyonu 1584. godine, uvezan u svinjsku kožu na kartonu.¹⁵² Lik Justiciije u renesansnom kostimu pod edikulom (malo svetište s kipom ili s likom božanstva¹⁵³) otisnut je po sredini korica pločastim pečatom, a na stražnjoj stranici je, također pod edikulom i u renesansnom kostimu, otisnut lik Lukrecije. Okvirna bordura ukrašena je ornamentom od stiliziranog bilja i glava u medaljonima. Korice su od kartona i presvučene svinjskom kožom.

U Kölnu 1575. godine tiskan je *Opis vojnih pohoda španjolskog kralja Emanuela od Hieronima Osorija* te je bio vrlo raskošno opremljen s uvezom od smeđe teleće kože i dekoriran zlatotiskom.¹⁵⁴ Na sredini korica ovalni je medaljon s arabeskom, dok je na rubu ornamentna pruga, a uglovi su ukrašeni biljnim motivima. Hrbat je rebrima podijeljen u 5 polja, ali i hrbati korice su oštećeni.¹⁵⁵

Zadnji primjer koji navodi Marija Malbaša anatomsko je djelo baselskog liječnika F. Platera, tiskano 1583. godine u Baselu.¹⁵⁶ Ovo djelo primjer je mekanog pergamentnog uveza čija je dekoracija napravljena zlatotiskom, biljnim ornamentima na rubovima te nekoliko linija slijepim tiskom i zlatotiskom. Hrbat je podijeljen u 6 polja te se na koricama nalaze vrpce za vezanje.¹⁵⁷ Djelo je restaurirano.

Osim uveza koje je opisala Marija Malbaša, Marina Vinaj donosi opis mnogih drugih uveza sačuvanih i pohranjenih u riznici Muzeja Slavonije u Osijeku, a koje također valja spomenuti. Od djela koja su tiskana u Italiji (Firenca, Rim i Venecija) u Muzeju je sačuvano 30 naslova prijevoda i komentara klasičnih autora te djela tadašnjih prozaista, pjesnika i humanista renesansnog doba.¹⁵⁸ U Veneciji u tiskari Alda Manuzia mlađeg tiskano je jedino izdanje komedije *Publija Terencija*, a izdanje krase tiskarski znak sidra i dupina, po kojemu se prepoznaje tiskara Alda Manuzia, zatim kurzivno pismo, mali format i pergamentni uvez.¹⁵⁹

¹⁵¹ Usp. Vinaj, Marina.Nav. Dj. Str. 55

¹⁵² Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj. Str. 255.

¹⁵³ Usp. Hrvatski enciklopedijski rječnik. Nav. Dj.

¹⁵⁴ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj. Str. 255-256.

¹⁵⁵ Usp. Vinaj, Marina.Nav. Dj. Str. 63.

¹⁵⁶ Usp. Malbaša, Marija. Nav. Dj. Str. 256.

¹⁵⁷ Usp. Vinaj, Marina.Nav. Dj. Str. 48.

¹⁵⁸ Isto. Str. 11.

¹⁵⁹ Isto.

Također, čuva se i djelo grčkog povjesničara Polibija *Povijest Rima* koje je izdao venecijanski tiskar Gabriele Giolito de Ferrari, zatim mnoga Vergilijeva djela (*Bukolike*, *Georgike*, *Eneida*) i djelo *Retorika* od Aristotela tiskano u Veneciji u tiskari Damiana Zenara. I djelo jednog od najvećih poznavatelja crkvene povijesti, Onoforija Panviniona, koji je napisao brojna povijesna, arheološka i teološka djela, nalazi se također u Muzeju Slavonije te je predstavljeno na izložbi – *Avgvstiniani Reipvblicae Romanae* (tiskano u Veneciji u tiskari Vincenza Valgrissia).¹⁶⁰ U tiskari Melchiora Sesse (tiskarski znak je mačka koja u zubima drži miša) tiskani su pjesnički radovi Horacija s komentarima Giouannia Fabrinija. Hrbat ovog djela pojačan je papirom ranije tiskanog hebrejskog teksta što je znak da je djelo restaurirano.¹⁶¹ Djelo *Missale Romanvm* tiskano je u tiskari obitelji Giunti, vrlo uspješne i utjecajne tiskarska obitelj s tiskarama u Veneciji, Firenci i Lyonu. Djelo je otisnuto u crveno-crnom tisku s kožnim uvezom u slijepom tisku te dekoriran portretnim medaljonima i bogato ilustriran crtežima koji najavljuju mjesece u kalendaru.¹⁶²

U Švicarskoj tiskarske radionice počinju djelovati već u 15. stoljeću te se s vremenom otvaraju mnoge tiskare u Ženevi, koja postaje tiskarsko središte u doba reformacije i gdje svoja djela tiskaju reformatori iz Francuske, i u Baselu koji se u 16. stoljeću izdvaja kao središte nove djelatnosti.¹⁶³ Djelo *Historia poearvm* humanista Lilia Gregoria Giralda tiskano je u Baselu u tiskari Michaela Isingrina te ga krasi kožni uvez u slijepom tisku s likovima i imenima proroka, a hrbat je ornamentiran. Kožni dekorirani uvez s brojnim rukopisnim bilješkama na marginama nalazi se na djelu *Divine Institutiones* ranokršćanskog autora Luciusa Lactantiusa Firmaniusa.¹⁶⁴

Najbrojnija djela koja se čuvaju u riznici Muzeja Slavonije tiskana su u Njemačkoj u Augsburgu, Frankfurtu, Kölnu, Heidelbergu, Leipzigu, Nürnbergu, Strasbourgu i Wittenbergu.¹⁶⁵ Zanimljivo je da se u Njemačkoj krajem 15. stoljeća pojavljuje nova tehnika uveza i to izrada ukrasa na kožnom uvezu uz pomoć kotačića, na kojemu su bile ugravirane razne ilustracije, kojeg je knjigoveža kotrljao po vlažnoj koži te tako dobivao niz motiva.¹⁶⁶ U Njemačkoj se često tiskaju djela klasičnih autora kao što su Vergilije, Plutarh, Herodot, Ezop te Ciceron.

¹⁶⁰ Usp. Vinaj, Marina.Nav. Dj. Str. 12.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Isto.

¹⁶³ Isto. Str. 13.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto. Str. 14.

¹⁶⁶ Isto.

U Francuskoj u doba renesanse najznačajnija je tiskarska obitelj bila Estienne, a uz njih su još djelovali tiskari-izdavači Geoffroy Tory, Simon de Colines i Michel Augereau, a najveći broj knjiga tiskao se u Parizu.¹⁶⁷ I u Francuskoj su se tiskala brojna djela klasičnih autora – Ciceron, Aristaenetus, Plutarh. U tiskari Guillaumea Rouillea otisnut je Novi Zavjet s naslovnicom koja izgleda poput renesansnog oltara sa stupovima i alegorijskim likovima i ukrasima.¹⁶⁸

Ovo je samo dio bogatog fonda Muzeja Slavonije u Osijeku koji sadrži pregršt različitih djela iz raznih dijelova zemlje i svijeta, a iz svakog djela možemo dobiti zasebnu povijesnu priču o kojem svjedoči ova bogata riznica.

5.3. Knjigoveže u Hrvatskoj

Knjigoveštvo je bilo vrlo unosan posao u Hrvatskoj o čemu svjedoče brojni zabilježeni slučajevi te brojna imena hrvatskih knjigoveža koji su djelovali na ovim prostorima. Ali, činjenicu da se knjige uvezivalo na hrvatskom tlu svejedno treba uzeti s rezervom jer se u nekim slučajevima nije ni moglo znati jesu li knjige, koje su pisane/tiskane u Veneciji i drugim gradovima, stigle u Hrvatsku već uvezane ili ih je tek trebalo uvezati. Aleksandar Stipčević donosi niz korisnih primjera iz kojih se može vidjeti gdje su se knjige uvezivale, tko su bili najpoznatiji knjigoveže i u kojim su gradovima djelovali. Da uvezivanje knjiga na hrvatskom tlu treba uzeti s rezervom vidimo iz primjera zadarskog trgovca Luke Leonisa koji godine 1382. iz Venecije dobio 26 knjiga, od kojih je 23 stiglo već uvezano.¹⁶⁹ Iz tog primjera moglo bi se zaključiti da hrvatski knjigoveže i nisu imali nekog posla, s obzirom da je većina knjiga stizala već uvezana. No, često se događalo i da su knjige izlazile iz hrvatskih prepisivačkih radionica, naravno neuvezane te su ih morali uvezivati majstori koji su bili u blizini. Iz potpisanog ugovora krajem 14. stoljeća između zadarskog vlasnika prepisivačke radionice Mateja Gostišića i plemića Ivana de Nassisa dogovoreno je da će Matej prepisati psaltir, njegov pisar će izraditi antifone s glazbenim notama i minijaturama u crvenoj boji, ali ne i omotnicu i uvez.¹⁷⁰ Matej u svojoj radionici nije imao knjigovežu te je naručitelj morao dalje tražiti knjigovežu koji će mu uvezati

¹⁶⁷ Usp. Vinaj, Marina.Nav. Dj. Str. 16.

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 138.

¹⁷⁰ Isto.

naručenu knjigu, iz čega se zaključuje da se knjigoveška profesija osamostalila. Knjigoveže koje spominje Stipčević iz arhivskih spisa Državnog arhiva u Zadru iz sredine 15. stoljeća navode neka imena knjigoveža kao što su Thomasius i Tomassio Radassinich (Toma Radasanić) te mnogi drugi profesionalni knjigoveže što znači da su imali dovoljno posla i knjiga za uvezivanje.¹⁷¹

Mnoge (latinske) knjige, pogotovo one koje su se često koristile kao što su bile knjige bogoslužnog i liturgijskog karaktera, često su se kidale pa ih je trebalo ponovo uvezivati i popravljati. Kako bi se knjige popravile i ponovo uvezale poglavari samostana i mnogi privatni vlasnici morali su se za pomoć obratiti profesionalnim knjigovežama. Osim profesionalnih knjigoveža koji su djelovali na prostoru hrvatske, bilo je i laika koji su se sami upuštali u posao uvezivanja knjiga. Stipčević navodi slučaj zabilježen u Zagrebu – popis stolne crkve iz 1433. godine gdje se navode tri knjige koje je uvezao doktor Ivan. Knjige su bile pravnog sadržaja pa se iz tog zaključuje da je Ivan bio doktor prava, a moguće da se knjigoveštvom bavio kao dopunskom aktivnošću ili je bio u dobrim odnosima s kaptolom i u njihovoj kaptolskoj knjižnici posuđivao pravne knjige te se uvezivanjem ili ponovnim uvezivanjem knjiga htio odužiti.¹⁷²

Glagoljske knjige i njihovi uvezi koji su do danas uspjeli ostati sačuvani nastaju krajem 15. stoljeća, a prvi poznati knjigoveža glagoljskih knjiga bio je pop glagoljaš Grgur Kraljić, a uvezao je kodekse koji potječu iz Istre, točnije Roča i Huma.¹⁷³ Grgur Kraljić sve je o svome radu zapisivao pa je tako zabilježio da je ponovno uvezivao liturgijske knjige čiji je uvez bio uništen tijekom čestog korištenja. Tako je ponovo uvezao misal u Roču koji se danas čuva u Nacionalnoj knjižnici u Beču, uvezao je i glagoljski brevijar iz Berma, a koji se danas nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani.¹⁷⁴ S obzirom na to da je Grgur bio svećenik možemo zaključiti da je proces proizvodnje glagoljske knjige uglavnom bio u rukama Crkve.

¹⁷¹ Usp. Stipčević, Aleksandar. Nav. Dj. Str. 138.

¹⁷² Isto. Str. 139.

¹⁷³ Isto. Str. 140.

¹⁷⁴ Isto.

5.4. Prije zaključka

Tema knjigoveštva u Hrvatskoj inače je dosta slabo istraživana i rijetko proučavana te stoga i literature na hrvatskom jeziku ima vrlo malo, pogotovo dijela koji se odnosi na vrste i tehnike uvezivanja knjiga koji je uglavnom na engleskom jeziku. Kod literature na engleskom jeziku pojavljuje se problem stručne terminologije jer ne postoje točni prijevodi svih vrsta i tehnika na hrvatski jezik. Isto tako, s obzirom da postoji malo literature o ovoj temi valjalo bi se dalje nastaviti baviti njome kako bi se dobio sistematiziran i potpun pregled knjigoveštva u Hrvatskoj od samih početaka uvezivanja pa sve do suvremenih uveza. Stoga bi bilo idealno kada bi se napravila jedna bibliografija koja bi obuhvatila jedno veliko razdoblje i u kojoj bi se popisale i opisale knjige autora koji su djelovali na našim područjima, a koje su sačuvane sve do danas u informacijskim ustanovama diljem Hrvatske. Popisi koji postoje uglavnom su bazirani na knjige tiskane i uvezivane tijekom 15. i 16. stoljeća pa bi se ti popisi mogli upotpuniti s uvezima rukopisnih knjiga te knjiga iz kasnijih stoljeća, a takav bi nam pregled mogao dati uvid u način na koji su se mijenjale tehnike uveza, kako su se s vremenom određene vrste uveza pojavljivale, koji uvezi su u kojem razdoblju bili najpopularniji, koji materijali su se najčešće koristili i sl. Važnost ove bibliografije bila bi jako velika jer bi se na jednom mjestu našao pregled knjiga koji bi bio od velike koristi povjesničarima. S obzirom da su mnogi knjigoveže nudili različite mogućnosti uvezivanja, odnosno da je bilo i jako skromnih, ali i jako raskošnih uveza iz tih opisa može se vidjeti kome je knjiga bila namijenjena, jesu li to bili visoki staleži ili običan puk, koje su bile čitateljske navike i sl. Što se tiče načina na koji to sve upotpuniti u bibliografiju za primjer bi se mogao iskoristiti katalog *Tiskopisi XVI. stoljeća iz riznice Muzeja Slavonije u Osijeku* autorice Marine Vinaj u kojem su knjige popisane prema mjestu tiskanja i uvezivanja, a koje su sačuvane u Muzeju Slavonije u Osijeku te je sve popraćeno odgovarajućim slikama i opisima. Ovo se pokazalo kao jednostavan, učinkovit i vrlo pregledan način popisivanja ovih knjiga te bi takav način bio isto tako učinkovit i za bibliografiju. Opise u takvoj bibliografiji bi naravno trebalo popratiti informacijom gdje se opisani primjerak čuva. Također bilo bi dobro istražiti i postoji li još koji knjigoveže da su djelovali u Hrvatskoj te knjigoveže koji su djelovali izvan Hrvatske, a da su uvezivali knjige domaćih autora.

6. Zaključak

U ovom radu težište je bilo na detaljnijem prikazu knjigoveštva te tehnika i vrsta koje karakteriziraju ovu profesiju. Težište je bilo i na razmatranju ove profesije u Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka i u kasnijim razdobljima te izučavanje u kojoj mjeri je ova profesija bila zastupljena, gdje su se knjige tiskale, a gdje uvezivale, tko su bili najpoznatiji knjigoveže te postoji li još u Hrvatskoj sačuvanih primjeraka starih uveza. S obzirom da Hrvatska ima bogatu povijest i kulturu zbog brojnih povijesnih zbivanja i miješanja naroda, sačuvanih primjeraka starih tiskanih i uvezanih knjiga uopće ne manjka, dapače u mnogim hrvatskim knjižnicama, muzejima i arhivima sačuvani su mnogobrojni kodeksi koje krasi različiti stilovi. U nekoliko hrvatskih knjižnica nalaze se popisi knjiga koje prate detaljni opisi uveza i to često opisi uveza koji su bili zanimljiviji i raskošniji, dok su oni jednostavni uvezi bili često zanemarivani. Iz mnogih opisanih uveza može se zaključiti da su ponekad sami ti uvezi bili vrijedniji nego sadržaj pojedinih knjiga. Razlog tomu je što su se uvezi posebno naručivali te bi naručitelj došao kod knjigoveže s nekom knjigom koja je njemu bila od osobite važnosti i rekao kakav uvez želi imati. Raskošnost uveza ovisila je o bogatstvu i moći naručitelja. Tako postoje mnogi kodeksi s koricama od čistog srebra, optočenih zlatom ili ukrašenih dragim kamenjem. Knjige koje su se sačuvale u Hrvatskoj zapravo su imale dosta skromne uveze od kože, platna ili ljepenke, a mnogi su bili uvezani u dvije drvene daščice i međusobno spojene remenjem. Dio svakog uveza bili su metalni ukrasi, zakovice i kopče. Mnoge knjige, koje su sačuvane u informacijskim ustanovama diljem Hrvatske, bile su tiskane i uvezivane u drugim europskim gradovima kao što su Venecija, Basel, Leipzig i dr., a veliki dio tih knjiga sačuvan je u Muzeju Slavonije u Osijeku. Nažalost, u opisima nigdje ne stoji jesu li te knjige bile i tiskane i uvezivane tamo ili su možda tamo bile tiskane pa slane u Hrvatsku bogatim bibliofilima gdje su oni posebno naručivali uveze po nekim svojim željama i mogućnostima. Iako za navedene uveze ne možemo biti sigurni to ne znači da profesija knjigoveštva nije uopće postojala u Hrvatskoj. Zapravo je knjigoveštvo u Hrvatskoj bilo vrlo unosan posao o čemu svjedoče brojna imena hrvatskih knjigoveža kao što su Thomasius i Tomassio Radassinich (Toma Radasanić), pop glagoljaš Grgur Kljajić i mnogi drugi. Osim profesionalnih knjigoveža u Hrvatskoj su djelovali i mnogi laici koji su sami izučavali zanat te uvezali mnoge knjige. Kako je ova tema dosta zapostavljena i neistraživana u Hrvatskoj valjalo bi još dodatno joj se posvetiti i proučiti knjige iz ranijih i kasnijih stoljeća, popisati ih, opisati njihove uveze i knjigoveže i sve ujediniti u jednu bibliografiju koja bi dala cjelokupni pogled na

ovu problematiku jer nam sve te sačuvane knjige iz srednjeg vijeka i renesanse svjedoče o jednoj zanimljivoj profesiji koja se danas ujedinila s izdavaštvom te joj se više ne pridaje tolika važnost i stoga je važno sačuvati i zaštititi knjige koje nam govore o tom dijelu povijesti kao dijelu ukupnog korpusa nacionalne pisane baštine te bi njezina zaštita trebala biti visoko na listi prioriteta kako bi se očuvala za nadolazeće generacije.

Literatura

[1] A short history of bookbinding and a glossary of styles and terms used in binding. London: Chiswick Press, 1895.

[2] Bindery. URL: <http://www.priorityprinting.ca/Passport-to-Printing/Bindery/>

[3] Coptic binding. URL: <http://isabell.paradise.gen.nz/Bookbinding/Coptic%20binding.pdf>

[4] Essekeri: dobrodošli u svijet najpoznatijih Essekera. URL: <http://essekeri.hr/bio/68-marija-malbasa>

[5] Hasenay, Damir... [et al.]. Uloga ispitivanja stanja fonda u zaštiti knjižničnih zbirki. // Knjižničarstvo, 1-2 (2007-2008), 2011., str. 83-95.

[6] Hasenay, Damir.; Krtalić, Maja. Terminološki i metodološki aspekti u proučavanju zaštite stare knjižnične građe. // Libellarium 1, 2 (2008), str. 203-220

[7] Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: Novi liber, 2002.

[8] Hy printing. URL: http://www.hy-printing.com/Loose_leaf_binding/

- [9] Kozjak, Igor. Konzerviranje i restauriranje uveza na rukopisu *Liber antiphonarius ecclesiae Zagrabiensis* MR 1 Marulićeve metropolitanske knjižnice u Zagrebu. // Arhivski vjesnik 55 (2012), str. 237-247.
- [10] Lee King, Morris. Practical bookbinding. New York: J. Lane Co., 1907.
- [11] Medieval manuscripts: bookbinding terms, materials, methods and models. URL: <http://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2013/07/bookbinding-booklet.pdf>
- [12] Mesaroš, Franjo. Grafička enciklopedija. Zagreb: Tehnička knjiga, 1971.
- [13] Parisi, Paul. Methods of Affixing Leaves: Options and Implications.// New Library Scene 13/1 (1994), str. 8-15.
- [14] Pearson, David; Mumford, John; Walker, Alison. Understanding and Caring for Bookbindings, 2006. URL: <http://www.bl.uk/blpac/pdf/bookbindings.pdf>
- [15] Pelc, M. Pismo–knjiga–slika. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- [16] Quarter leather fine binding. URL: http://www.bookbinding.co.uk/quarter_leather.htm
- [17] Radosavljević, Vera. Konzervacija i restauracija: arhivske i bibliotečne građe muzejskih predmeta od tekstila i kože. Beograd: Arhiv Srbije; Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2000.
- [18] Restoration. URL: <http://raymerbook.com/gpage2.html> (2014-09-05)
- [19] Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Matica Hrvatska, 2006.
- [20] Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga I: srednji vijek. Zagreb: Školska knjiga, 2004.

[21] Szirmat, J.A. Archeology of medieval bookbinding. Aldershot: Hants: Brookfield: Ashgate, 1999.

[22] Vinaj, Marina. Tiskopisi XVI. stoljeća iz riznice Muzeja Slavonije u Osijeku. Osijek: Muzej Slavonije Osijek, 2007.